هزرى ناوەندى كۆچ و گۆڕانكارى مێژوویی لەدیدى ویل دیورانت (كۆمەڵگاى كوردى بەنمونە، سەدەى ٦-٧ ك/ ١٢-١٣ ز)

مركزية فكرة الهجرة والتحول التاريخي في رؤية ويل ديورانت المجتمع الكردي نموذجا: القرنان ٦-٧ هـ / ١٢-١٣ م

م.احمد عبدالرحمن احمد
ahmed.ahmed@soran.edu.iq
جامعة سوران –فاكلتى اداب–قسم التاريخ

م.هيرو عبدالله عمر
heroabdulla25@gmail.com
وزارة التربية

م.سامان عثمان عالى
Saman.alee@soran.edu.iq
جامعة سوران –فاكلتى اداب–قسم التاريخ

الكلمات المفتاحية: ويل ديورانت، الهجرة، التحول، الحضارة، فلسفة التاريخ

كيفية اقتباس البحث

احمد , احمد عبدالرحمن , هيرو عبدالله عمر , سامان عثمان عالى , مركزية فكرة الهجرة والتحول التاريخي في رؤية ويل ديورانت المجتمع الكردي نموذجا: القرنان ٦-٧ هـ / ١٢-١٣ م,مجلة مركز بابل للدراسات الانسانية، آيار ٢٠٢٦, المجلد:١٦ ,العدد:٥ .

هذا البحث من نوع الوصول المفتوح مرخص بموجب رخصة المشاع الإبداعي لحقوق التأليف والنشر (Creative Commons Attribution) تتيح فقط للآخرين تحميل البحث ومشاركته مع الآخرين بشرط نَسب العمل الأصلي للمؤلف، ودون القيام بأي تعديل أو استخدامه لأغراض تجارية.

Registered مسجلة في
ROAD

Indexed مفهرسة في
IASJ

Migration as a Central Factor in Historical Transformation Will Durant's Perspective with Reference to Kurdish Society (6th–7th AH / 12th–13th AD Centuries)

Ahmed abdulrahmn ahmed
ahmed.ahmed@soran.edu.iq
Teacher in the Faculty of Arts -Soran University- Historical Department

Hero Abdullah Omar
heroabdulla25@gmail.com
Teacher in the Ministry of Education

Saman Othman Alee
Saman.alee@soran.edu.iq
Teacher in the Faculty of Arts -Soran University- Historical Department

Keywords : Will Durant, Migration, Change, Civilization, Philosophy of History

How To Cite This Article

Ahmed, Ahmed abdulrahmn , Hero Abdullah Omar ,Saman Othman Alee ,Migration as a Central Factor in Historical Transformation Will Durant's Perspective with Reference to Kurdish Society (6th–7th AH / 12th–13th AD Centuries) ,Journal Of Babylon Center For Humanities Studies, May 2026,Volume:16,Issue 5.

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/

[This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.](http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Abstract:

The idea of migration is a comprehensive historical phenomenon. In the view of Will Durant, this phenomenon is parallel to the sense of consciousness, understanding, change and the emergence of history and a new stage in human social, cultural and cultural life,This article contains an important historical philosophical perspective. People always move

through migration for change and a new stage of life and to meet their needs. That is the center of migration It is a fundamental principle of fear and necessity, and at the same time the basic foundation of historical change,In this paper, in the light of the dimensions of this phenomenon, we emphasize Durant's views on the importance of migration and the beginning of comprehensive change and its implications for the competition and innovation of civilization we will present. Like any other research, our research consists of three main topics: the first topic, migration centers, the reasons for Kurdish migration for each reason (political, economic, scientific and religious). is devoted, additionally to research results and a list of original and secondary sources complete the structure of our study.

الملخص:

تعد فكرة الهجرة ظاهرة تاريخية متعددة الأبعاد، هذه الظاهرة من منظور ويل ديورانت متلازمة مع الوعي والإدراك والفهم والتحول، ومع تشكل التاريخ وبروز مرحلة جديدة في الحياة الاجتماعية والثقافية والحضارية للإنسان، يتناول هذا الموضوع رؤية فلسفية تاريخية ذات أهمية بالغة؛ إذ إن الإنسان، عبر الهجرة، يسعى باستمرار إلى التغيير والانتقال نحو مرحلة جديدة من الحياة بهدف تلبية حاجاته المختلفة. ومن هنا تتكون مراكز الهجرة، التي تتحول بدورها إلى مراكز حضارية، يؤمها الإنسان الضعيف والقوي على حد سواء، وكما هو واضح، فإن الهجرة تعد في جوهرها استجابة أساسية للخوف والحاجة، وفي الوقت نفسه تشكل الأساس الجوهري للتحولات التاريخية، ومن منظور ويل ديورانت، تمثل هذه الظاهرة نقطة الانطلاق لتأسيس فلسفة تاريخية،وفي هذا البحث، ومن خلال تسليط الضوء على أبعاد هذه الظاهرة، يتم التركيز على آراء ديورانت بشأن أهمية الهجرة وبدايات التفكير في التحول المتعدد الأبعاد، مع إبراز تأثيراتها في ميدان التنافس والإبداع وبناء الحضارة. كأي بحث آخر، يتألف بحثنا من ثلاثة محاور رئيسية: المحور الأول، مراكز الهجرة، وأسباب الهجرة الكردية لكل سبب (سياسي، اقتصادي، علمي، وديني). ويُخصص هذا المحور، بالإضافة إلى نتائج البحث وقائمة بالمصادر الأصلية والثانوية، لاستكمال هيكل دراستنا.

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٥

هزری ناوەندی کۆچ و گۆڕانکاری مێژوویی لەدیدی ویل دیورانت (کۆمەڵگای کوردی بەنمونە، سەدەی ٦-٧ ك/ ١٢-١٣ ز)

١- م.ی. ئەحمەد عەبدولرەحمان ئەحمەد
مامۆستا لە زانکۆی سۆران- فاکەڵتی ئاداب- بەشی مێژوو
ahmed.ahmed@soran.edu.iq
٢- هێرۆ عەبدوڵلا عومەر
مامۆستا لە وەزارەتی پەروەردە
heroabdulla25@gmail.com
٣- م.ی. سامان عثمان عالی
مامۆستا لە زانکۆی سۆران- فاکەڵتی ئاداب- بەشی مێژوو
Saman.alee@soran.edu.iq

پوختە:

هزری کۆچ دیاردەیێکی مێژوویی هەمەلایەنەیە، ئەم دیاردەیە لەڕوانگەی ویل دیورانتەوە هاوشانە لەگەڵ هەستی هۆشیاری و درك پێکردن وگۆڕانکاری و سەرهەڵدانی مێژوو و قۆناغێکی نوێ لەژیانی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی و کەلتوری مرۆڤ، ئەم بابەتە ڕوانگەیێکی فەلسەفیانەی مێژوویی گرنگ لەخۆ دەگرێت، مرۆڤەکان هەمیشە لەڕێگای کۆچەوە بۆ گۆڕانکاری و قۆناغێکی نوێی ژیان و پرکردنەوەی پێداویستیەکانیان هەنگاو دەنێن، ئەوجێگایەش ناوەندی کۆچە، ناوەندی کۆچیش ناوەندی شارستانەیەتە کە مرۆڤی بێ هێز و مرۆڤی بەهێز ڕووی تێدەکەن، هەروەك ئاشکرایە کۆچ بنەماییێکی سەرەکی ترس و پێوویستیە، لەهەمان کاتدا بناغەی بنەڕەتی گۆڕانکاری مێژووییە، ئەم دیاردەیە لەڕوانگەی ویل دیورانتەوە دەستپێکی هێنانەکایەی فەلسەفەیی مێژووییە.

لەم توێژینەوەیەدا لەژێر ڕۆشنایی لایەنەکانی هزری ناوەندی کۆچ و گۆڕانکاری مێژوویی لەدیدی ویل دیورانت(کۆمەڵگای کوردی بەنمونە، سەدەی ٦-٧ ك/ ١٢-١٣ ز)، توێژینەوەیەکی مێژوویی شیکارییە. جەخت لە دیدگاکانی ویل دیورانت لەبارەی گرنگی کۆچ و دەستپێکی هزری گۆڕانکاری هەمەلایەنە دەکەینەوە و کاریگەریەکانی لەپێناو کێبرکێ و داهێنانی شارستانیەت دەخەینەڕوو.

پێکهاتەی توێژینەوەکەمان بەجۆرێکە، لە سێ تەوەرەی سەرەکی، ئەنجام، لیستی سەرچاوە ڕەسەنەکان، سەرچاوە لاوەکیەکان و بیانیەکان

پێکهاتووە، سەرەڕای بوونی پوختەی توێژینەوە بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی.

لە تەوەرەی یەکەمی توێژەکەماندا، ناوەندی کۆچ و هۆکارەکانی کۆچی کورد لە هەریەک لە هۆکارە(سیاسی، ئابووریی، زانستی و ئاینی) خراوەتە بەر باس، لە تەوەرەی دووەمدا، تیشک خراوەتە سەر ناوەندەکانی کۆچ بۆ کردن، لەوانە (شام، بغداد و میسر)، تەوەرەی سێیەم و کۆتایی، بۆ کاریگەرییەکانی چونی کورد بۆ ناوەندی کۆچ تەرخان کراوە، سەرەڕای ئەمانەش ئەنجامەکانی توێژینەوە و لیستی سەرچاوە ڕەسەن و لاوەکیەکان پێکهاتەی توێژینەوەکەمان تەواو دەکەن.

کلیلە وشە: ویل دیورانت، کۆچ، گۆڕانکاری، شارستانیەت، فەلسەفەی مێژوو.

پێشەکی

کۆچ دیاردەیەکی جیهانی کۆمەڵایەتییە، بەمانای جێگۆڕکێی نیشتەجێبوونی تاکە کەس یان کۆمەڵە کەسێك دێت، لە شوێنی نیشتەجێ بوونی سەرەتای بۆ شێنێکی نوێتر کە بیەوێ ژیانی تێدا بەردەوام بکات، کە هەندێک جار ئارەزوو مەندانەیە و هەندێک جاریش بە پێچەوانەوە، هۆکاری کۆچ کردنەکە و ئەو شوێنەی کە کۆچی بۆ دەکرێت بڕیار لەسەر جۆری کۆچکردنەکە دەدات، کوردەکانی هەرێمە کوردنیشینەکان لە سەدەکانی ناوەڕاست و بە تایبەتی لە سەدەکانی ٦-٧ ك/ ١٢-١٣ ز، چەند مەبەستێکی جیاوازی وەک ترس، پەیدا کردنی بژێوی ژیان، دەستکەوتنی زانست، بە دەست خستنی زانیاری ئاینی بەناچاری کۆچی پێکردوون، چەندین زانیاری لەبارەی کۆچ و جۆری کۆچ و هۆکارەکان و شوێنی کۆچ بۆکردن لە سەرچاوە مێژووییەکان خراونەتە ڕوو، بەڵام ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆ تاوتوێکردن و تیشک خستنە سەر هزری ناوەندی کۆچ و گۆڕانکاری مێژوویی لە دیدی ویل دیورانت، کە لەسەر کۆمەڵگای کوردی لە سەدەکانی ٦-٧ ك/ ١٢-١٣ ز) جێبەجێکراوە.

گرنگی بابەتەکە لەم توێژینەوەیەدا لەوەدایە، توێژەران بە گشتی مەرامیان زانینی دید و بۆچوونی ویل دیورانتی (١٨٨٥-١٩٨١)ز) گەورە فەیلەسوفی ئەمریکییە، لەبارەی هزر و ناوەندی کۆچ، تیایدا تێڕوانینەکانی بە سەر ئەم ناوچانەی کوردەکان کۆچیان بۆ کردووە جێبەجێکراوە، لەگەڵیشیدا هۆکارەکانی کۆچکردن و گۆڕانکارییە مێژووییەکان لە کۆمەڵگای کوردیدا لە سەدەکانی ناوەڕاست و بە تایبەتی سەدەکانی ٦-٧ ك/ ١٢-١٣ ز خراوتەڕوو، بەجۆرێك ئایا کۆچ کردن چ کاریگەرییەکی کردۆتە سەر ژیانی

کۆمەڵایەتی و کەلتوری مرۆڤ؟ لەم ڕێگایەشەوە چۆن پێداویستییەکانی خۆیان پڕ کردۆتەوە؟ دەرونیان بەم کۆچکردنە ئارامتر بووە؟ یان بە پێچەوانەوە؟

لەهەمان کاتدا دیدگاکانی دیورانت لەبارەی گرنگی کۆچ و دەستپێکی هزری گۆڕانکاری هەمەلایەنە بەلامانەوە گرنگن و دیدگاکانی جێگای پرسیارن بۆ ئێمە، سەرەڕای کاریگەریەکانی لە پێناو کێبرکێ و داهێنانی شارستانیەت کە لەم ڕوانگەیەوە ویل دیورانت، پێی وایە کە تاک کۆمەڵگای خۆشناوێت، بەڵکو ترسی لە تەنیایی هەیە و بۆیەش کۆچ دەکات.

پالنەر و هۆکارەکانی دەستنیشانکردنی بابەتەکەمان لەژێر ناونیشانی سەرەوە، زانینی گرنگی دید و هزری و ویل دیورانتە لە تێگەیشتن بە مێژوو، کە ویل دیورانت مێژووی بە پرۆسەیەکی زیندوو دەبینی کە کۆچ و شەڕ و گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی هێزی سەرەکین، دەستنیشانکردنی ئەم دیدە یارمەتی دەرێکی باشە کە مێژووی کورد بەشێوەیەکی سیستەماتیک و فەلسەفی بخوێندرێتەوە و کاری لەسەر بکرێت و نەت هەر تەنها وەک ڕووداوێک سەیری بکرێت، ئەم گۆڕانکارییانەش باشترین هەلن کە ڕێک کەوتوون بۆ ئەوەی بەشێوەیەک تاقیکردنەوەی تیۆریی کۆچ و تیۆری گۆڕانکاری لە داهاتوودا لەسەر ئەنجام بدرێت، هۆکارێکی تری دەستنیشانکردنی ئەم بابەتە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی بەشی زۆری توێژینەوەکان دەربارەی مێژووی کورد زیاتر باس لە ڕووداوەکان دەکەن، کەمتر شێوەی تیۆری وەک دیدی دیورانت سەیری بابەتەکان دەکەن و دەڕاونن. کە دەبێتە هۆی پڕکردنەوەی بۆشاییەکی زانست، جگە لەوەی ڕێگای توێژینەوەی فەلسەفی لە مێژووی کورد بەرەو پێشتر دەچێت.

ئەم توێژینەوەیە لەڕووی ڕێبازەوە، توێژینەوەیەکی مێژوویی شیکارییە و میتۆدی شیکردنەوە و بەدواداچوون بەراوردکاری زانیارییەکان تیایدا بالادەستە و بەشێوەیەکی سەرەکی پشی پێ بەستراوە.

مەبەستی توێژینەوە، زانینی هزر و بۆچوونی ویل دیوارانتە لەسە ناوەندی کۆچ و گۆڕانکاریە مێژوویەکان، لە چوارچێوەی بە ئەنجام گەیاندنی توێژینەوەیەکی زانستیدا، ئەمە و جگە لەوەی بتوانین خزمەتێک بە پەرتوکخانەی مێژووی کورد و بکەین و بەرەو پێشەوەی ببەین.

کێشەی توێژینەوەمان تاڕادەیەک بریتی بوولە کەمی و پەرت و بڵاوی سەرچاوەکان، بەتایبەت دید و هزری گەورە فەیلەسفی ئەمریکی ویل دیورانت و دید و بۆچوونەکانی کە تاڕادەیەک شیکردنەوەیان و تێروانینیان لەسەر کۆچ بە ئاسانی دەستمان پێ نەدەگەیشت.

توێژینەوەکانی پێشوتر لەسەر بابەتی نزیک لە توێژینەوەی ئێمە یان هەمان بابەتی ئێمە، کە باس لە لایەنی فەلسەفی مێژوویی و شارستانیەت و کۆچ بکات بە تایبەتی کۆچ و هزری فەیلەسوفێک لەسەر ناوەندی کۆچ و گۆڕانکارییە مێژوویەکان بکات کەمە یان بەبەرچاو نەکەوتوون، ئەم بابەتە کەم و زۆر لەناو ئەو پەرتوکانەی باس لە شارستانی بەگشتی و کۆچ و گرنگیەکەی و لێکەوتەکانی کۆچ دەکەن بە پەرش و بڵاوی بەبەر چاو دەکەوێت و باس دەکەن و کۆمان کردونەتەوە و لە چوارچێوەی ئەم توێژینەوەیە ڕێکمان خستووە، بەتایبەت سوود لە هەردوو پەرتووکی (مێژووی شارستانیەت)ی فەیلەسوف (ویل ئاریل دیورانت)، کە باس لە شارستانیەت دەکات و پێی وایە کە کۆچ هۆکارێکی سەرەکیە بۆ گواستنەوەی کەلتوور و زانیاری، جگە لەوەش بەزۆری شارستانیەتەکان بەهۆی هێرش و پەلامار یان کۆچی گەلان گۆڕانکاریان دروستکردووە و شارستانیەتی نوێ هاتۆتە ئاراوە، هەرچی پەرتوکی (موقەدیمەی ئیبن خەلدون) ی (عبدالرحمن بن خەلدون)ە. کە باس لە بابەتی شارستانی بە گشتی و کۆچ بە تایبەتی (ژیانی شار ، گوند ، کۆمەڵگای پێشکەوتوو ، کۆچ، هێز ،یەکگرتوویی، پێشکەوتن و لاوازی پەیوەندی کۆمەڵایەتی دەکا، جگە لەوەش باس لە دروستکردنی دەوڵەت لەڕێی کۆچ بۆ کردن دەکات، کە کۆچەری بەهێز دەست دەکەن بە دروستکردنی دەوڵەت ودواتر شارستانیەت دروست دەکەن و دەگەن بە خۆشگوزەرانی، پاشانیش هەر ئەوانەی کۆچیانکردووە لاواز دەبن و دەولەتەکەیان دەڕوخێت و دووبارە هەندێکی تر کۆچ دەکەن و ئەم پرۆسەی دەوڵەت دروستکردن دووبارە دەکەنەوە، بە گشتی هەردوو پەرتووک زۆر بەسوود بوون بۆ بەکۆتا گەیاندنی توێژینەوەکەمان و زۆرترین سودی بە توێژینەوەکەمان گەیاند.

پێکهاتەی توێژینەوەکەمان بریتییە لە سێ تەوەرەی سەرەکی، لە تەوەرەی یەکەمدا، ناوەندی کۆچ هۆکارەکانی کۆچی کورد لە هەریەک لە هۆکارە(سیاسی، ئابووریی، زانستی و ئاینی) خراوەتە بەر باس، لە تەوەرەی دووەمدا، تیشک خراوەتە سەر ناوەندەکانی کۆچ بۆ کردن، لەوانە (شام، بغداد و میسر)، کۆتا تەوەرەش کە تەوەرەی سێیەمە، بۆ کاریگەرییەکانی چونی کورد بۆ ناوەندی کۆچ تەرخان کراوە، سەرەڕای

ئەوەش لە ئەنجامەکانی توێژینەوە و لیستی سەرچاوە ڕەسەن و لاوەکیەکان پێکهاتەی توێژینەوەکەمان تەواو دەکەن.

تەوەرەی یەکەم: ناوەندی کۆچ هۆکارەکانی کۆچی کورد

یەکەم: هۆکاری سیاسی

کۆمەڵێک هۆکار پاڵنەری پشت کۆچ کردنن لەسەرووی هەموویانەوە باردۆخی سیاسی که بەدرێژای مێژووەوە پاڵنەری پشت کۆچی مرۆڤەکان بووە، لە شوێنێک بارگە و بنەی خۆیان بگوازنەوە بۆ شوێنێکی تر و تیشك دەخرێتە سەر ئەم ناوچەیەی کۆچی بۆ دەکەن، دیاردەی کۆچیش مەبەست لێی تێگەیشتنە لەبزاوت و جوڵەی مرۆڤەکانەوە، کە بریارێکی چارەنووس سازە و جێگای سەرنجی داڕێژەرانی سیایەت و سیاسەتمەدارانە. (Frouws, 2021, 2)

بۆ قوڵ بوونەوە لەکۆچ و تێگەیشتن لێی، پێویستە لەکرۆکی ئەم دیاردەیەوە دەست پێبکەین، مەبەستمان لێی تاکەکەسە، بزوێنەر و پاڵنەری سەرەکی ئەم دیاردەیەیە، لەسەر بنەمای ووتە بەناوبانگەکەی سوکرات کە گوتویەتی :(من نەئەسینا و نە یۆنانیم، بەڵکو هاوڵاتیێکی ئەم جیهانەم). (Tataru, 2019, 12)

ئەوەش وایکردووە مرۆڤەکان زۆرجار سنووری ڕەگەزی و ناوچەیی و شوێن تێپەڕێنن، بارودۆخی سیاسی بە دوو شێواز کاریگەری لەسەر کەسی کۆچبەر هەیە، یەکەم پاڵنەر لەشێوەی گوشار یان ژیان تەنگ کردن و مەترسی خستنە سەر، تاک بێ یا کۆمەڵ، جۆری دووەم پەلکێش کردن، ناوەندی کۆچ بۆ کردن چەندین هۆکار دەداتە دەست کەسی کۆچبەر تا ڕووی تێبکات؛ کەواتە بەشێوەیێکی سەرەکی دیاردەی کۆچکردن لەڕێگەی هۆکارەکانی پاڵدان و ڕاکێشان (الطرد و الجذب) شیکردنەوەی بۆ کراوە، ئەم پاڵنەرانەی مرۆڤەکانی ناچار کردووە ووڵاتی خۆیان جێبهێڵن بەهۆکاری (پاڵدان) دەستنیشانکراوە، دۆخەمخراپ و نەرێنیەکانی ووڵاتەکەیان هۆکار بووە، لەکاتێکدا چەند لایەنێکی ئەرێنی لە ووڵاتێکی تردا مرۆڤەکان ڕادەکێشن و پەلکێشیان دەکەن بەهۆکاری (ڕاکێشان) دەستنیشانکراوە، چونکە کاتێک مرۆڤ ناوەندێکی شارستانی ئاوا دەکات خەلکی ڕووی تێدەکەن. (Tataru, 2019, 22؛ دیورانت، ٢٠٠٧، ٢٨، ٦٥، ٧٨).

ویل دیویرانت پێی وایە بەدرێژای مێژوو ئەگەر برسێتی و خۆشەویستی پێداویستییە بنەڕەتییەکانی ژیان بن، ئەوە ئەرکە سەرەکییەکانی ڕێکخستنی کۆمەلایەتی بریتی دەبن لە دابینکردنی سەرچاوە ئابوورییەکان و درێژەدان بە مانەوەی ڕەگەز لە ڕووی بایولۆژییەوە، چونکە پێکەوە بەستانی وەچەکان هێندەی خواردن کاریکی ڕێکخراوەییە بۆیە دەبینیت کۆمەڵ لەپاڵ سیستمە کۆمەلایەتییەکانیدا کە ئاسوودەیی ماددی و ڕیسای سیاسی فەراهەم دەکەن چەند سیستەمێکی تر زیاد دەکات کە درێژە دەدەن بەمانەوەی مرۆرڤ لەتوخمەکەی خۆیدا، بارودۆخی سیاسی ڕۆلی زۆر گرنگ دەگێڕێت لەوەی ئەم ناوەندە سیاسیە تاچەند

(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

توانای هەیە ئارامی بۆ بەردەوامیدان داپڕێژێت(ویل دیورانت،٢٠٠٧ ،١/ ٧٩؛ ئیبن خلدون، ٢٠١٦، ٤٢٨/١)

هەندێك لەدەسەڵاتداران بارودۆخی سەخت دەخولقێنن و ژیان لەخەلکی تەنگ دەکەن، دەسەڵاتی خۆجێیی بێ بەها دەکەن، قۆرخکاری سیاسی و ئابووری دەکەن، لەوانەش سوڵتان "سنجر" (٥١١- ٥٥١ك/ ١١١٧- ١١٦٨ز) بە ئارەزووی خۆی باجی لەسەر هەموو ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی داناوە، ئەمەش واتای ئەوەیە کە دەسەڵاتی ڕەهای سیاسی بەویست و ئارەزو بەکارهێناوە (الراواندی، ٢٠٠٥، ٢٦٠)، هەموو ئەو بارو دۆخانە پاڵنەرن کە خەلکی پێشوتر ئەگەر هاوسۆزیان بۆ دەسەڵاتی خۆجێیی هەبوویێت و وولاتیان جێبهێلن بە نمونە شاعیر (ابن الاسدی الفارقی) دوای ڕووخانی میرنشینی مەڕوانیی لەلایەن سەلجوقیەکان وایکردووە ئەم گۆڕنکارییە سیاسیەی پێ ڕەوا نەبێت و بەرەو حەلەب کۆچی کرد (السیوطی، ١٩٧٩، ١/ ٥٠٠.)، چۆن بارودۆخی سیاسی پاڵنەرە بە هەمان شێوەش پەلکێشکەرە، بەنمونە کاتێك دامەزراندنی دەوڵەتی ئەیوبیی لەلایەن ئەیوبییەکان دەستی پێکرد ئارامی و ئاسایشیان بەرقرار کرد، ئەمە وایکرد ژمارەیەکی زۆری کورد سنورێکی زۆر دوور درێژ ببڕن لە ناوچە کوردنشینەکان کۆچ بکەن بۆ ناوچەکانی ژێر دەستهەڵاتی دەوڵەتی ئەیوبیی، لەم جۆرە کۆچە سیاسیە بوونیان هەیە، لەوانە قەتەبەددین خسروکوری تلیل هەزبانیی" هەولێر و دادوەر "زیائەددین عیسا هەزبانیی مارانیی یەکێک بووە لە دادوەرە هەرە بە تواناکان لە میسڕ. (ابن خلكان، ١٩٩٤، ٣/ ٢٤٢.)

لە شاری هەولێر (اربل) و "سەیفەددین عەلی مشتوب هەکاریی" لە هەرێمی جەزیرە کۆچیان کردووە بۆ میسڕ و شام، ئەمانە کوردن لە ناوچەی جیا جیا کۆچیان کردووە بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئەیوبیی و خزمەتیان بەو دەوڵەتەوە کردووە(ابن الاثیر، د.ت، ١٤١-١٤٢؛ ابن واصل، ٢٠٠٩، ١/ ١٦٨).

نائارامی سیاسی هەمیشە پاڵنەرێکی زۆر گرنگی کۆچ بووە لەمێژووی کورددا، لە ساڵی (٦٥٢ / ١٢٥٤ز) شەڕ و ناکۆکی کەوتۆتە نێوان ابو حسن بەرکاتی برازای شێخ عدی کوری مسافرلەگەڵ بەدرەدین لؤلؤ سەرداری موسل، کە کوشتاری زۆر دەرهەق بە لایەنگرانی شێخ عەدی کرا، خودی شێخ حسەنی جێگرەوەی شێخ عەدی کوژرا، دەکرێت ئەم نائارامیە خەلکێکی زۆری کوردی کۆچ بەری وڵاتان کرد بێت(ابن الفوطی، ١٩٩٥,٣١٥ - ٣١٦)، چونکە پاڵنەری سیاسی بەگرنگترین هۆیی کۆچ دادەنرێت، تەنانەت هەندێك جار تەوەرێکی بەرچاوی لەناکۆکیە سیاسیە ئاڵۆزەکان پێك هێناوە(Skerntny,2013, 139).

ناوەندی کۆچ کار دەکاتە سەر هۆکارەکانی پاڵدان و ڕاکێشان (الطرد و الجذب)کار لەسەر بڕیاری کۆچکردن دەدات، فاکتەرەکانی پاڵنەر ئەمانەن کەمرۆڤ ناچار دەکەن وڵات جێبهێڵێت، بە پڕوای ویل دیورانت توخمەکانی ژیار و فاکتەری ڕاکێشان ئەم هۆکارانەن مرۆڤ بۆ وڵاتێکی نوێ پەلکێش

دەکەن، دەکرێت هۆکارەکانی پاڵنان و ڕاکێشان ئابووری یان ئابووری نەبن، بەڵام هۆکاری سیاسی وەك گۆشەگیری و شەڕ پالنەری کۆچن، لەپاڵ ئەم هۆکارانە هۆکاری تریش هەن کە ناوەندی کۆچ وادەکات خەلکی ڕووی تێبکەن، لەسەرووی هەموویان ئارامیی سیاسی و ڕەخساندنی هەڵی کار و ڕەخسانی هەڵی خوێندن و نەبوونی پشێویی (ویل دیورانت، ٢٠٠٧،١/ ٢٢-٢٣، ٦٦-٦٨، ٧٧- ٧٨؛ Wright, 2017,2؛ ئیبن خلدون، ٢٠١٦، ٢٨/٢)

کاتێك کۆچبەری دەبێت بە پرسێکی سیاسی بەرچاو، دەتوانێت کاریگەری بەسەر سیاسەتی گشتیدا هەبێت، چ وەک پاڵنەر چ وەک پەلکێش کردن، ناوەندی کۆچ ئەم ڕۆلە دەگرێت بە نموونە ئەحمەد کوری عەبدولسید کوری شعبان ئەربیلیی" (٥٧٢-٦٣١ك/ ١١٧٦-١٢٣٣ز)، ئەم کەسایەتییە لە بنەماڵەیەکی گەورە بووە لە شاری (اربل) هەولێر بە هۆی کێشە لەگەڵ فەرمانڕەوایی شاری هەولێر (اربل) موزەفرەددین کوکبری، ناچار بووە بۆ وڵاتی شام کۆچ بکات و پەیوەندی بە ئەیوبییەکانەوە بکات(الهسنیانی، ٢٠١٢، ٨٠-٨١؛Hangartner, 2023, 3).

نموونەی تری بەرچاو لەم قۆناغەی مێژوویدا هەن، وایکردووە کوردەکان بە هۆکاری سیاسی کۆچ بکەن، بەهۆی بوونی هاوبەشە کەلتوورییەکانیان لەگەڵ ئەو هێزەی ناوەندی کۆچی بەڕێوە بردووە، چونکە بە بڕوای ویل دیورانت مرۆڤ بە خواست و ئارەزووی خوی بونەوەرێکی سیاسی نییە، هەرکەسێك لەگەڵ هەوڵەکانیدا یەکانگیر بێت ئارەزوو و خولیای خۆی پاڵنەر نین بۆ ئەو یەکانگیر بوونە هێندەی ئەوەی داب و نەریت و بارودوخی نا هەموار پالی پێوە دەنێن، چونکە تاك ئەوندەی لە تەنهایی دەترسێت ئەوەندە کۆمەڵگەی خوش ناوێت بۆیە لەگەل خەڵکانی تردا یەك دەگرێت، چونکە گۆشەگیریی دووچاری مەترسیی دەکات، بێجگە لەوەی شتێکی زۆر هەن دەشێت بەهاوکاری کەڵکی زیاتر بگەیەنن تا بەدەست بۆ بردنی تاکە کەسییانە، لێرەوە هەر مرۆڤێک لە ناخی خۆیدا بوونەوەریکی کیوییە، چۆن دوژمن بەرەو ڕووی دوژمنەکەی دەبێتەوە ئەمیش بەهەمان شێوە بەو پەری قارەمانیتییەوە بەرەو ڕووی دنیا دەبیتەوە، ئەگەر هەموو شتێک بەخواستی مرۆڤ بەڕێوە بچووبوایە ئەگەری زۆر هەبوو دەوڵەت هەر بوونی نەبووایە، کەوایە تێدەگەین ناوەندێکی کۆچ ناچارییە کە مرۆڤ ڕیی تێدەکا، چونکە پاڵنەر و پەلکێشکەری مرۆڤ ڕەخساندنی دۆخی خوازیاری کۆچن، هێزی سیاسی کاتێک ئارامی مسۆگەر دەکات لەبەرامبەریشدا دەیەوێت کەڵك لە توانای خەڵکی وەربگرێت بۆ بەرژوەندیە سیاسیەکانی،(ویل دیورانت، ٢٠٠٧ ،١/ ٦٢، ٦٣؛ ئیبن خلەون، ٢٠١٦، ٢/ ٧٨، ١٠٠-١٠٥، ٢٧٨) چونکە کۆچکردن گۆرینی هەمیشەیی شوێنی نیشتەجێبوونە لە ژینگەیێك بۆ ژینگەیێکی تر، لەپێناو بەدەستهێنانی سەقامگیری سیاسی، ئەم گۆرانکارییەش تەنها بەدانیشتوان پەیوەست نەکراوە، بەڵکو پیشەکانیش دەگرێتەوە، لەپاڵ پچڕانی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە کۆنەکان و دروستکردنی پەیوەندی کۆمەڵایەتی نوێ،(فاطمة،٢٠١٤ ١٦٩،١٧٠).

کۆچکردن پەیوەندییێکی بەهێزی بەئازادی بیروڕا هەیە، دەکرێت میتۆدێکی دژایەتیکردن بەسیاسەتەوە پەرە پێبدات، چونکە بەدرێژای مێژوو وا باو بووە نا دادپەروەری تاکەکان بەرەو وازهێنان لە هاوڵاتی بوون ئاراستە دەکات، بۆیە ویل دیورانت ئاماژە بۆ ئەوە دەکات بەتایبەتی کاتێك یاسا یەکسانی و دادپەروەری نانوێنێت سیاسەتیش بۆ دەوڵەتداری نیە و بۆ بەرژوەندی کەسییە، کۆچ بۆ ناوەندی کۆچ بژاردەیەکی بنەڕەتیە.(ویل دیورانت، ١،٢٠٠٧/ ٦٣-٦٥؛ فاضل، ٢٠٢٥، ١).

لێکۆلینەوە لەکۆچبەری و کاریگەری و پاڵنەرە ئابوورییەکان بابەتێکی گرنگی لەهزر و شیکردنەوەی توێژەراندا داگیرکردووە، بەشێکی دانەپراوی ئەجێندای سیاسی نێودەوڵەتی پێکهێناوە لە هەموو قۆناغەکانی مێژووی مرۆڤایەتی لە چاخی سەرەتایی و ڕواکردن دا تاکوو سەردەمی ئالۆزی پەیوەندیەکان.(Tataru, 2019, 12؛ ویل دیورانت،٢٠٠٧,١/ ٢٦-٢٧، ٧٨، -٧٩، ٢٣٠، ٢٣٣)

دووەم: هۆکاری ئابووری

ناوەندی کۆچ شوێنێك بووە ماوەیەکی درێژ چەقی تێکەڵبوونی هاتوچۆی مرۆڤەکان بووە، بۆیە ویل دیورانت ئاماژەی بۆ دەکات بێ ئەوەی تەنها لە شوێنێکی تایبەت و جوگرافیایەکی دیاریکراو بن، بەڵکو وەك قۆناغێکی گەورەی ژیان و گۆڕانکارییان بەسەر داهاتووە هەرجارە و ناوچەیەک چەقی کۆچ و ناوەندی کۆچ بووە، لەمێژووی مرۆڤایەتی ڕۆژگارێك دۆلی دوو ئاوان و دۆلی نیل ناوەندی کۆچ بۆ کردن بوونە، لە قۆناغێکی تردا شام و لەسەردەمێکی تردا دۆلەکانی سند و وڵاتی پشت ڕووبار یان قوستەنتینە و قاهیرە و بەغدا و دیمەشق شوێنی ڕوو تێکردنی خەڵکی بوونە، چونکە لە سەرەتای بوونی مرۆڤدا، ناوەندی کۆچ پەیوەست نەبوو بە گەشت وگوزار بەڵکو بۆ پڕکردنەوەی پێویستی و دۆزینەوەی خۆراک، ئاوی خواردنەوە و خۆ پاراستنی لە مەترسییەکان، کە ناچاری کردوە کۆچ بکات ناوچەکەی جێبهێڵت، ئەم جۆرە کۆچانە بوونە یەکەم هۆکار بۆ بڵاوبوونەوەی مرۆڤ لە شوێنێکی سنووردار بۆ ناوچەیێکی فراوانتر، ناوەندی کۆچ وەک خاڵی دەستپێک بۆ پڕکردنەوەی پێوستی سەریهەڵدا، واتا پێویستیەکان خاڵی پشت دروستبوونی ناوەندی کۆچن.(ویل دیورانت، ٢٠٠٧، ١/ ٢١-٢٣، ٢٣٤- ٢٣٥؛ ئیبن خلدون، ٢٠١٦، ١/٣٤٢-٣٥٨).

زۆر ناوچەی ئەلقەی پەیوەندی بازرگانی لە ناوچە کوردییەکان هاندەر بوون بۆ ئەوەی کورد ئاگای لە ڕووداوەکان بێت، لەوانە شارەکانی وەک شەنگار، هەولێر، خەلات، ئامەد و نسێبین، ناوچەکانی شارەزوور وەک ڕێگایەکی بازرگانی هەڵکەوتبوون کاروانەکان لەنێوان خۆرهەڵات و خۆرئاوا ڕێگایان لەیەکێک لەوشارانەی کورد دەکەوت، بۆیە بوون بە ناوەندی بازار و ڕێگای کاروانەکان، کە لە وڵاتی شام جوڵەیان دەکرد، ئەم ڕێگایە گەشەسەندن و ئاوەدانی و وشیاری لەگەل خۆی ئەهێنا وایکرد خەلکی

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 5
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)
مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٥

ئاگایان لە هەواڵ و ڕوداوەکانی خۆرهەڵات و خۆر ئاوایێت و ئاگادارىن کامە ناوەندی بازرگانی مەیدانی ساخکردنەوەی کاڵایە، کامەیان بازاڕەکانی جمەی دێت و ئاگاداری ئەوەش بن چەقی ناوەندەکانی کۆچ کە ناوەندی هێز و ئارامی و ناوەندی ئابووریە(ناصر خسرو ، ١٩٩٣، ٥١،٥٥ ؛ القلقشندی، د.ت، ٧/ ٢٧٩ ؛ عبد الرقيب يوسف، ١٩٧٥، ٢/ ٣٢٨، ٣٤٦؛ کی لسترنج :١٩٨٥،١٢٠.)

لە ڕێگەی حەران فۆرات، کاروانە بازرگانیەکان بۆ وڵاتی شام دەچوون، لەگەڵ وڵاتی شام و شەنگار بەردەوام دەبوون .لە نێوان وڵاتی شام و شەنگار، ئالوگۆری خورما و هەنار و سماق و گوێزی پاککراو بە بەرهەمێکی نوێ دەرچوو .بەهۆی ئەم چالاکیی بازرگانییە، ڕێگایەکی نایاب و باش بۆ خەڵکی وڵاتی شام، دیارەبەکر، و وڵاتی روم هەبوو، و بازرگانی لە ناوچەکانی سەرەتای تێکەڵبوونی ناوچەکان ئەمەش وایکرد خەلکی ڕووە و ناوەند بچن کە کاروانەکانی بۆ دەچن (ابن جبير، د. ت، ٢١٤ ، ٢٢٢ -٢٢٣ ؛ حسن، ٢٠١١ ، ١٨٩)

نمونەی پاڵنەری ئابووری بە پەلکێشکردن و پاڵنەریش زۆرن لەمێژوووی کوردا، چونکە هندێک جار بنەماڵەی زۆر ناوداری بارودۆخی سەختی ئابووری تەنگی پێ هەڵچنیون کۆچی پێکردوون، بەنموونە بەهۆی خراپی گوزەران لە شاری ئاینی لەسەردەمی دەسەڵاتی سەلجوقیەکان لە ساڵی (٥٥٠ک /١١٥٥ز")فەخرەددین شەدادیی کوری مەنوجەهر "لە شاری ئاینیەوە -بارەگای میرانی شەدادیی کۆچی کردووە بۆ لای "ئەسەددەین شێرکۆ"، چونکە لە ئەسڵدا یەک بنەماڵەن سەر بە بنەماڵەی "ئەبو ئەلساوری کوری مەنوجەهری شەدادیی "کوردی بوون(الفارقی، ١٩٥٩، ٢٢٣-٢٢٤).

بە درێژای مێژوو ئابووری وایکردووە تاکەکان لەسەر ویست و ئارەزووی خۆیان وڵاتەکانیان جێبهێڵن و ڕوو لەناوەندەکانی کۆچ بکەن، چونکە پێوستیەکان بنەمای هەرە گرنگی بەردەوامی بوونن(Frouws, 2021, 3) هۆکارە ئابوورییەکان پاڵ بەمرۆڤەکانەوە دەنێن بەهۆی دۆخێکی ئابووری نا لەبار و بێکاری و نەبونی هەلی کاری زۆرتر و هەمەجۆرتر لەناوچە هەژارەکانەوە بۆ ناوچەیێکی پێشکەوتووتر کۆچ بکەن، کۆچبەران کاریگەریەکی گەورەیان لەسەر ئەجێندای ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی وولاتان و دەزگا حکومیەکان و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی هەیە، هەر لەسەرەتایی دەرکەوتنیەوە بە سود و زیانەکانیەوە کاریگەری لەسەر ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی وولاتاندا دروستکردووە(Tataru, 2019, 11, 2)؛ ویل دیورانت، ٢٠٠٧،١ /٢١-٢٣)بۆیە کۆچبەری لەدێر زەمانەوە مشتومڕی لەنێوان ئابوریناساندا دروستکردووە (Card, 2009,1).

بەتێگەیشتینی ویل دیورانت پاڵنەرە کۆمەڵایتییەکانی کۆچکردن پەیوەندی ڕاستەوخۆیان هەیە بەپاڵنەرە ئابورییەکان، (ویل دیورانت، ٢٠٠٧، ١٩-٢١)، چونکە بێکاری و نزمی ئاستی بژێوی تاکەکان بۆتە هۆکاری ئەم کۆچە،

دیورانتیش ئەم خالەی بە گرنگ لەلای مرۆڤەکان زانیووە، هەرچەندە هۆکاری ئابوورین، بەڵام کاریگەری نەرێنی کۆمەڵایەتی و دەروونی و ئەمنی لەکۆمەڵگادا بەجێدەهێڵن(شعبان، ب.س ،٧)، چونکە بەدرێژایی مێژوو کۆچکردن بە فاکتەری ئابورییەوە لەپێناو ژیانێکی شایستەو گەشەسەندنی مرۆڤەکانەوە بەستراوەتەوە(فاضل، ٢٠٠٥، ٧).

بۆیەش لەم قۆناغە ژمارەیەکی زۆر کەسی بازرگان و خاوەن سامانی کورد و سامانەکانیان کۆچیان کرد بۆ ناوەندی کۆچ بۆ وڵاتی میسر کە لەم قۆناغدا لەسەردەستی ئەیووبیەکان لەگەشەکردن دابووە، بەنموونە (ئەحمەد کوڕی سەعید کوڕی حمیدان فارقی یەکێک بووە لە سەرمایەدارە کوردەکان لەم قۆناغە بۆ کاری بازرگانی کۆچی کردووە بۆ میسر لەوێ سەرمایەکەی خستەگەڕ، هەروەها سەرمایەدارێکی تر بەناوی ئەبو حەسەن عەلی کوڕی ئەبوبەکر کوڕی سلێمان کوڕی ئیبراهیم دنبلیی یەکێک لە گەورە بازرگانەکان هەرنازناوی موسڵێ بووە بۆ کاری بازرگانی کۆچی کرد بۆ میسر(السلفی، ١٩٩٣، ٣٥؛ الكورانی الكردی، د.ت، ٣، ٣٥٥.؛ ابن نقطة الحنبلی، ١٩٨٩، ٥١١/٢، ٥٩٥), گەورە بازرگان و سەرمایەداری زۆری کورد لە هەولێر و ناوچەکانی تری خاکی کوردان لەم قۆناغە ڕوویان زیاتر ڕووە میسر بووە، بەهۆی بوونی دەسەڵاتی ئەیووبییەکان(الیونینی،١٩٩٢،١٢١/،؛ ابن المستوفی، ١٩٨٠، ٢٧٢/١؛ حوسێن، ٢٠١٣، ٢٦٧).

گرنگ نیە ناوەندی کۆچ کردن چەند دوور بێت، گرنگ ئەوەیە سیفەتاکانی پارێزگاری و ئارامی و هەبوونی سەرچاوەی دابینکردنی پێویستیەکان فەراهەم بێت(ویل دیورانت، ١،٢٠٠٧/ ٢٣ -٢٤، ٥٣ -٥٤، ٥٨، ٧١)، کۆچبەر بریاری کۆچکردن بدات سڵ لەهیچ نەکاتەوە، چەندین هۆکاری هاوبەشی کۆمەڵایەتی، دیمۆگرافی، ئابووری، کەش و هەوا و بایۆلۆژی، (Blazhevska, 2017,51)، هەروەها پێشهاتەی ئابووری بەهاوبەشی لەگەڵ پێشهاتەی کۆمەڵایەتی و جیۆپۆلۆتیکی لەپشت پاڵنەرە سەرەکیەکانی لێشاوەکانی کۆچکردنن.(Perez, 2015, 2).

بۆیە لەتێگەیشتنی ویل دیورانت ناوەندی کۆچ بە تەنها دابینکەری پێویستییە ماددییەکان نییە، دەرئەنجامی ئارەزووی قووڵی مرۆڤە لە لە پێناو مانەوە لە ژیاندا، گەشەکردنی ناوەندی زێرینە لە کات و شوێنی گونجاو کە پایەکانی ژیاری گەشەیان کردوە و ڕەنگدانەوەیان هەبوو لەسەر گەشەی هزری و ئاواکاری ڕەگی خۆی لێداکووتاوە. بەپرۆای دیورانت مرۆڤ وەک بونەوەرێکی گەشەسەندوی خاوەن فکر و ئاگا، بەردەوام لە نێوان جوڵان و جێگیر بووندا دەژیت؛ کۆچ وەک هێزی گۆڕانکاری لەژیان و جێگیر بوون وەک هێزی ئارامی و بنیات نان پایەی خۆی لەئاگایی و وشیاری مرۆڤ ڕەگی داکوتاوە .زۆربەی کات کۆچ ڕزگارییە لە قۆناغێکی تەنگانەی ژیان و ترسی نەمان، وەک هۆیەکە بۆ باشتربوونی دۆخەکە، چەقی

کۆچ هەوڵێکە بۆ کۆبونەوەیی ئەم جوڵەیە و گۆڕینی بۆ کێبڕکێ و ڕێکخستن و بەرهەم .(ویل دیورانت، ٢٠٠٧،١/ ٤٨- ٤٩).

لەو شێونەی مرۆڤ ترسی نامێنێ بیردەکاتەوە و هەوڵی گەشەکردن دەدات، واتا ئامانجی مرۆڤ تەنها مانەوە لە ژیان نابێت، چونکە بیر دەکاتەوە، بیرەوەریەکانی سەردەمی مەینەتی بیردەهێنێتەوە، گەشەکردنی خۆی گەورەتر دەبینێت، ناوەندی کۆچ شوێنی گۆڕانی کاتە بۆ قۆناغێک کە مرۆڤ ماهیەتی یادەوەریەکانی وەک دەسپێکی مێژوو دەبینێت نەک تەنها دووبارە بونەوەی شەو و ڕۆژ بێت، مێژوو لەناوەندی کۆچ لەدایک دەبێت و گەشەدەکات، چونکە ڕووداوەکان واتادار دەبن بەجێگای لێکدانەوەی و لەبارەیانەوە بەدوای وەڵام دەگەڕێن، لە هۆکارەکان دەکۆڵنەوە ناوەندانە کاریگەریيان لە دروستبوونی کۆمەڵگای جۆراوجۆر هەبوو، کە تێیدا بیر و کلتووری جیاوازەکان یەکترییان تێکەڵ کرد، بەم شێوەیە، ناوەندی کۆچ لە تەواوی مێژووی مرۆڤایەتی‌دا وەک هێزی پێشخەر بۆ گۆڕانکاری، گەشە و نوێبوونەوە کاریان کردووە، بەبێ ئەوان تێگەیشتنی مێژووی مرۆڤ و شێوازی گەشەی کۆمەڵگا ناتەواو دەبێت کاتێک ناوچەیەک گەشەی دەکرد بازرگانی ئامرازی نوێ بەهەرم دەهێنا وایدەکرد کاڵاکان لەم ناوچە بۆ ئەو ناوچە بجوڵێنن(ویل دیورانت، ٢٠٠٧، ١/ ٤٩- ٥١؛ ئیبن خلدون، ٢٠١٦، ١/ ٣٥٢-٣٧٨).

سێیەم: هۆکاری زانستی

ناوەندی کۆچ گۆڕانکاری زۆر بەخۆیانەوە دەبینن بۆیە دیورانت ئاماژە بەوە دەکا کە هەرگیز جێگرینین، چونکە ناوەندی کۆچ ناوەندی شارستانیەتە و ناوەندی شارستانیەت ناوەندی هێزە و ناوەندی هێز ناوەندی دەسەڵات و دەوڵەتدارییە، ناوەندی دەوڵەتیش ناوەندی ئارامیە و ناوەندی ئارامیش ناوەندی ئاوەدانی یە، ناوەندی ئاوەدانیش ناوەندی پێشبڕکێ تواناکانی مرۆڤە، کەوایە لە جوڵەیەکی بەردەوام و بێ وچانە، ئەم ناوەندە جوڵەیەش لەسەر توانای خەلکی وەستاوە و بوون بە شوێنک کە تێیدا ژیانی جێگیر و کۆمەڵایەتی دەستپێکرد، بوونە هۆی ئەوەی مرۆڤ لە ژیانێکی سادەی پرکردنەوەی پێویستی بچێت بۆ قۆناغێکی کۆمەڵایەتی، بەڵام مانای ئەوەنیە کۆتای بەکۆچ بێت، بەلکو لەهەر شوێنێک ئاوەدانی گەشەی کرد ئارامیی بوونی هەبوو خەلکی ڕووی تێدەکەن، ئەم ناوەندانە دەبن بە ناوەندی زانست و گەڕان بەدوای وەڵامدانەوەی پرسیارەکان، بۆیە کۆچی فێرخوازن بەردەوامی هەبووە، زانستیش وەک یەکێک لە سەرچاوە پێویستیەکان مرۆڤکانی ناچار دەکرد لەو ناوەندانەوە کۆچ بکەن بۆ شوێنەکانی دیکە، بەم شێوەیە ناوەندی کۆچ بوونە خاڵی بڵاوبوونەوەی زانست و زمان، ڕەوشت، باوەڕ و نەریتە کۆمەڵایەتیەکان و شێوازی ژیان(ویل دیورانت، ٢٠٠٧، ١/ ١٦٧-١٧٢).)

ویل دیورانت پێی وایە زانست و زانیاری یەکێکە لە خولیاکانی مرۆڤ و لەهەمانکاتدا لەڕێزی پێشەکاندایە، ئەم پیشەیەش وەک مێژوو دەی سەلمێنت زیاتر لە ناوەندەکانی کۆچ و لە شارەکاندایە، بەم هۆیە

خەڵكێكی زۆری كورد ڕۆڵیان لەم ناوچانە كردووە كەبنكەی زانست و زانیاری بوون، ناوەندی كۆچ پەیوەندی بە ژینگە و خواردن نەبووە بەتەنها، بەڵكو بە هۆی گۆڕانكارییە سیاسی و كۆمەڵایەتییەكان و زانستیەكانیش گەشەیان كرد، جەنگ و گۆڕانكاری لە هێز و دەسەڵات و دەوڵەتداریی بوونە هۆكارێك بۆ ئەوەی ناوەندی كۆچ دروست ببن یان شوێنیان بگۆڕدرێت لەم قۆناغانەدا، كۆچ تەنها گواستنەوەی مرۆڤ نەبوو، بەڵكو گواستنەوەی بیر، زانست، پیشەكانی و ڕێكخستنی ژیانیش بوو، ناوەندی كۆچ بوو بە خاڵی تێكەڵبوونی ئەزموونە مرۆڤییەكان و پەیوەندیدار بە هەلی كار، خوێندن، پاراستنی ژیان كە بەدرێژای مێژووی شارستانیەت ژیانی باشتركرد (ویل دیورانت، ٢٠٠٧، ١/ ٤٨؛ ئیبن خلدون، ٢٠١٦، ١/ ٤٠٣-٤١٦)

نموونەی زۆر هەن لەبارەی كورد لەخاكی كوردان كۆچیان كردوە بەدوای زانست ڕۆیان لە ناوەندەكانی كۆچ كردووە، بەنموونە ئەبوبكر محەممەد كوڕی حەسەن كوڕی ئەبی جەید بەشنەویی "لە پیاوەكانی سەدەی پێنجەمی كۆچی /دەیەمی زایینی بووە، بەشێكی ژیانی خۆی لە جەزیرەی بۆتان بەڕێ كردووە، دواتر بۆ برەودان بە تواناكانی خۆی لە بواری زانست كۆچ دەكات بۆ شام و لە شاری قودس نیشتەجێ بووە،(ابن عساكر، ١٩٩٥، ١٢/١)ژیانی مرۆڤ جێگرنیە دەچێتە قۆناغێكی نوێ وا دەكات مرۆڤ پەی بەوە ببات كە ژیان تەنها بوونێكی سروشتی و بەردەوام یەكی دووبارە بوونەوە نیە، ژیان پرۆژەیەكی گشتگیر و ئالۆزەو پرۆژەیەكە پێویستی بە هاوبەشی زانست و فێربوون و پەروەردە و ڕێكخستنی یاسا هەیە، (ویل دیورانت، ٢٠٠٧، ١/٧١-٧٢)ناوەندی كۆچ لە بنەڕەتدا هەوڵێكە گەلێكی گشتگیر مرۆڤەكان بۆ دروستكردنی ناوەندی بەردەوامی دان بەپرۆسەیر بوون و، دواتریش پرۆسەی فێربوون ئەم پرۆسەیە بەشێوەیەكی هۆشیار گەشەكردووی مرۆڤ، كە یاسا هەستی پێبكرێت لەلایەن خەلكی؛ شوێنی هەست كردنە بەماندابوونی ژیانی .هەبوونی ناوەندی كۆچ تەنها گۆڕانێكی ژینگەیی یان كۆمەڵایەتی نیە، بەڵكو گواستنەوەیەكی فەلسەفییە لە ژیانی هەڵهاتوو لەترس و مردن بۆ ژیانێكی هۆشیار و واتادار و پر لە زانست.(ویل دیورانت، ٢٠٠٧، ١/ ٧٥، ٧٦، ٧٧، ٧٨؛ ئیبن خلدون، ٢٠١٦، ١/ ٤٢٨، ٤٣٤ ٦٨٥) هەر ئەم هەبوونی هەستی گەڕان بەدەوای زانست و ێل بوون بۆ گەیشتن بە وشیاری دەیان كوردی لەخاكی كوردان هانداوە لە هەموو ئەو ناوچەنەی وشیاری و زانست بەهای وەرگرتووە، دەستیان كردووە بەكۆچ بۆ ئەو شوێنانەی زانست لە ڕێزی پێشەكان بایەخی پێدەدرا و گەشەی كردبوو لێ (الذهبی، ١٩٨٥، ٣/، ١٢٦؛ ابن خلكان، ١٩٩٤، ٥٢/٣؛ بەهرامی نیا، ٢٠٠٩، ٢٢٩-٢٣٠، ٢٣٧-٢٣٨)و ئەمەش دەرخەری ڕاستیەكە كە كورد مرۆڤێانێكی تێداهەلكەوتووە كە زانست و زانیاری ئەوندە پر بایەخبوون هەمووشتێكیان لە پێناو جێهێشتووە، سەلمێنەری ئەوەش خاكی كوردان، ڕاستە كەسی زانست خوازی زۆری لێبووە بەڵام دۆخەكان هەرگیز لەبەرژوەندی مرۆڤی كورد نەبووە ببێتە خاوەنی ناوەندی كۆچ .

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 5
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)
مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٥

چوارەم: هۆکاری ئاینی

له مێژوودا، ئاین زۆر جار وەک هێزی ڕێکخستنی واتای مێژوو دەردەکەوێت، کە تێیدا کۆچ و دوورکەوتنەوە لە وڵات یان شوێنی سەرەتایی ژیان وەک بەشێک لە پلانی پیرۆز یان پرۆسەی تەواوکاریەکی مێژوویی تێگەیشتن، دەکرێت ئەم نموونانەش زۆرن زۆربەی میرانی مەهرانیی و پیاوەکانیان پەیوەندییان بە سوپای ئەیوبییەکان کرد ، بۆیە کۆچیان کرد بۆ میسر لەوێ خزمەتی باشیان بە ئیسلام کرد، دژی خاچییەکان، جێگەی ئاماژەیە کوردە مەهرانییەکان ڕۆڵی پێشەنگیان لە ڕزگارکردنی شاری قودس هەبووە ، لەوانە؛ "میر فەتحەددین ئەبو تاڵب حەسەن کوری عەبدوڵلا مەهرانیی (٥٦٨ك /١١٧٢ز). میر ئیبراهیم کوری حوسێن مەهرانیی لە ٥٨٣ك /١١٨٧ز کوژراوە (میر ئەیاز مەهرانیی)لە ٥٨٧ك / ١١٩٢ز کوژراوە و (میر دەرباس مەهرانیی هەروەها کۆمەڵێ لە لورە کوردەکان هەر لە سەردەمی سوڵتان سەلاحەددین، پەیوەندییان بە ئەیوبیەکان کرد، زۆربەیان بەم هۆیەوە لە شام نیشتەجێ بوون(الاصفهاني، د.ت، ٢٥٧؛ مؤلف مجهول، ٢٠١٠ ،١٧١؛ المنذری، ١٩٨٤، ٤/ ٣٢٥؛ ویل دیورانت، ٢٠٠٧، ١/ ١٣٣- ١٣٤).

تەنانەت ئاین هاندەرێکی بەهێز بووە کە خەلکی بەکۆمەڵیش کۆچ بکەن بەنمونە زۆربەی میرانی مەهرانیی و پیاوەکانیان پەیوەندییان کرد بە سوپای ئەیوبییەکان، بۆیە کۆچیان کرد بۆ میسر لەوێ خزمەتی باشیان بە ئیسلام کرد، دژی خاچییەکان. جێگەی ئاماژەیە کە کوردە مەهرانییەکان ڕۆڵی پێشەنگیان هەبووە لە ڕزگارکردنی شاری قودس، لەوانە؛ "میر فەتحەددین ئەبو تاڵب حەسەن کوری عەبدوڵلا مەهرانیی (م٥٦٨ك/ ١١٧٢ز)، میر ئیبراهیم کوری حوسێن مەهرانیی لە (٥٨٣ك/ ١١٨٧ز)کوژراوە، میر ئەیاز مەهرانیی لە (٥٨٧ك/ ١١٩٢ز) کوژراوە و میر دەرباس مەهرانیی(الاصفهانی، د.ت، ٢٥٧)ئاستی هزریدا، ئاین بۆ کۆچبەر واتایەکی زیاتر پەلکێشکەر دروست دەکات؛ چونکە بە هۆی بیرۆکەی قەدەر، تاقیکردنەوە و هێزی خودایی، جەنگ لە پێناو پەیامی خودا، مرۆڤ دەتوانێت ئازار و نامۆیی کۆچ لە واتایێکی گشتی‌تر و جیهانی‌تر تێبگات، ئاین وەک ناسنامەی مێژوویی دەردەکەوێت کە لە ناو ئەزموونی کۆچدا دووبارە خوێندنەوە و گۆڕانکاری بەسەردا دەچێت؛ واتا کۆچ نەک تەنها ئاین پارێزراو دەهێڵێت، بەڵکو دەبێتە بوارێک بۆ نوێکردنەوە، تێکەڵبوون و دروستکردنی شێوازە نوێکانی باوەڕ(ویل دیورانت، ٢٠٠٧،١ /١٣٠، ١٣١، ١٣٥)، بەم شێوەیە، لە مێژووی بیرکردنەوەی مرۆڤدا، ئاین و کۆچ دوو هێزی سەربەخۆ نین، بەڵکو پێکهاتەیەکی هاوبەشن کە بەردەوام شێوازی تێگەیشتنی مرۆڤ لە بوون، مێژوو و داهاتوو دروست و گۆڕانکاری دەکەن، بە نموونە کاتێک بڕیاری جەنگ دژی خاچ پەرستان درا لەهەموو ڕەگەزەکانی عەڕەب، تورک و کورد بەشدار بوو(ابن الاثیر، ٢٠١٢، ٨/ ٤٩٦-٤٩٧؛ الصلابی، ٢٠٠٧، ١، ٢٣).

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ / المجلد ١٦ / العدد ٥

ئایینە ئاسمانیەکان ڕێگەیان بەکۆچ داوە،کۆچ بەپاڵنەری ئاینی یەکێکە لە دیاردە گرنگەکان لە مێژووی مرۆڤایەتی، کە ناتوانرێت تەنها وەک ڕووداوێکی جوگرافیایی یان سیاسی تێببینرێت، لە زۆر کاتدا، ئاین وەک سیستەمێکی بیرکردنەوە و مانادان، هۆکاری سەرەکی بووە بۆ جوڵانەوەی مرۆڤ لە شوێنێک بۆ شوێنێکی تر، چونکە مرۆڤ نەک تەنها بەهۆی ژیانە مادديیەکانیەوە کۆچ دەکات، بەڵکو بەهۆی باوەڕ، ئامانج و تێگەیشتنەکانی لە مانای ژیان. (شعبان، ب.س ، ٤).

کۆچ بەبیر و باوەڕ و ئاینەوەپەیوەست کراوە، هێزێکی تر ویستیەتی باورەکەیان بنەبڕبکات، لەووڵاتێکی تر داوایان لە کەسانێکی هاوبیر و هەمان ئاینی خۆیان کردوە کە یارمەتیان بدەن زۆرجار وەک هێزێکی ناو ڕوداوە مێژووییەکان دەرکەوتن، چونکە بەرەنگاری و جەنگان لەپێناو خودایە ئەمەش دۆخێکی ئالۆز دەخولقێنێت کە ناتوانین پێوانەی هەستی پەیروکارانی ئاین بکەین لەبەرگری کردن لەباورەکەیان،، چونکە مرۆڤ کۆچ دەکات بۆ ئەوەی لە دۆخی نادادی هاوبەش نەیێت یان ژێردەستە نەیێت یانیش لە لەپێناو ئەم ئاینەی کە پرواى پێیەتی لەگەڵ هاوبەشانی بەرگری لێبکات دژی پەیرەوکارانی ئاینەکانی تر کە هەرەشەی لەناوبردنی بیروباورەکەی دەکەن، کوردیش لەو قۆناغە دیاریدەی کۆچ کردنی لە کۆچێکی سروشتی دەردەچێت بەبەراورد لەگەڵ قۆناغەکانی پێشووتر کە چەندین بنەماڵەی بەدەسەڵات و ناودار کۆچ دەکەن بۆ میسر و شام بۆ بەرگریکردن لە ئیسلام وەکو ناوەندی کۆچ و کەلتووری هاوبەش، ئەم جۆرە جوڵانەوانە وەک قۆناغێک لە گەشەی ڕۆحی مێژوو دەبینرێت، کۆچ لێرەدا تەنها گۆڕینی شوێن نییە، بەڵکو گۆڕینی شێوازی بیرکردنەوە و پەیوەندی مرۆڤ بە خۆی و جیهانەکەیەوە، چونکە کۆچی ئاینی دەبێتە هۆکارێک بۆ دروستکردنی ناسنامەی کۆمەڵایەتی، ئەو بارە کۆمەلایەتیە هۆیەکەی باورە ئەو باوەڕە دەبێتە بنچینەی یاسا، ڕێکخستن و هەست بە یەککگرتوویی .(ابن هشام، ٢٠١٠، ٢١٧ ، ٢٢٢، ٢٣٨، ٢٤٣، ٢٤٩؛ ابن اسحاق، ١٩٧٨، ١/ ٢١٣ - ٢١٧؛ ابن قيم الجوزية، ١٩٩٤، ١/ ٩٥؛ الصفدی، ٢٠٠٠، ٢٠/ ١٢٠؛ البنداری، ١٩٧٩، ١٠٠؛ ابن واصل،٢٠٠٩، ٤٥/٢؛ تۆفیق، ٢٠١٤، ٢٤-٢٥؛ محەممەد، ٢٠٢٠، ١٢٢-١٢٣.فاضل، ٢٠٢٥، ٧)

کەوایە ئەوە ڕوون دەبێتەوە ئاین پایەکی گرنگی دروستبوونی ناوەندی کۆچە ناوەندی کۆچیش ناوەندی جۆشدانی باوەڕە بەم شێوەیە، ئاین نەک تەنها پاڵنەری کۆچە، بەڵکو ڕێکخەری ژیان لە دوای کۆچەکەشە، دەتوانرێت بڵێین کۆچ بەپاڵنەری ئاینی لە مێژوودا وەک دیاردەیەکی ڕوحی و مێژووی دەردەکەوێت کە تێیدا مرۆڤ بەدوای مانا، ڕاستی و ئارامگرتن دەگەڕێت، هەروەها بەهاندانی ئەم ناوەندە کۆچانە بیری بەرگریشی دەگاتە ئاستی خۆ بەختکردن، ئەم کۆچە نەک تەنها گۆرانی شوێنە، بەڵکو گۆرانی شێوەی بوونە دەتوانێت مێژوو بجولێنێت،ناوەندی ئەم جولاندنە ناوەندی هێزی دەولەتە ئەویش لەو دەمارگیریە سەرچاوە دەگرێت کە دەمارگیری تایبەتی میرە گشت ئەوان بێ جیاوازی کۆدەکاتەوە بەرەوو ئامانج ئاڕاستەیان دەکا

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ٥

وەکو هێزی ناوەندی کۆچ(ویل دیورانت، ٢٠٠٧، ١/ ٦٦- ٦٧، ١٣٠- ١٣١؛ ئیبن خلدون ، ٢٠١٦، ١/ ٣٨٥)

تەوەری دووەم ناوەندەکانی کۆچ بۆ کردن

یەکەم: شام

شام لەمێژوودا نەک تەنها ناوچەیەکی جوگرافی بوو، بەڵکو ناوەندێکی گرنگی ژیار بووە، ئەو شوێنە بوو بە دەروازیەک بۆ ئاشنایەتی نێوان کەلتوورە جیاوازەکان، بۆیە هیچ مرۆڤ و ڕەگەزێکی دەوراپشتی وەک غەریبە لەشام لێ نەدەڕوانرا، چونکە شام نەك وەك ناوەندێکی کۆچ بەڵکو بۆ خۆی جیهانێک بوو لە نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا، شام وەک پردێک بوو کە هەنگاوی مرۆڤی ڕووە و شام ڕووە و دونیای ڕەگەز و هزر و بازاری کاڵا جیاوازەکان و مەیدانی بەریەککەوتنەکان بوو(علي، ١٩٢٥، ١/ ٢١٩! خماش، ١٩٨٧، ٤٢؛ جوني، ١٩١٩، ١٤؛ البهسني، ١٩٨٦، ٢٤؛ عبدالله، ١٩٨٠، ١١).

کوچکردنی ئەییوبییەکان لەتکریت بۆ موسل دواتریش بۆ شام کاریگەری زۆر گەورەی هەبوو لەسەر کۆچی زۆربەی کوردەکان هەم وەک پاڵنەر هەمیش وەکو پەلکێشکەر، بەنموونە کۆمەڵێ لە لورە کوردەکان لە سەردەمی سوڵتان سەڵاحەددین، پەیوەندییان بە ئەیوبییەکان کرد، زۆربەیان بەم هۆیەوە لە شام نیشتەجێ بوون(مؤلف مجهولدزت، ١٧١؛ المنذري، ١٩٨٤، ٣٢٥/٢؛ ابن خلكان، ١٩٩٤، ١/ ٢٥٧).

کاروانی کۆچکردن بەردەوام بووە لە هەرێمە کوردنشینەکان، نموونەیەکی تر؛ "ئەبوبکر محەمەد کوری حەسەن کوری ئەبی جەید بەشنەویی" لە پیاوەکانی سەدەی پێنجەمی کۆچی/ دەیەمی زایینی بووە، لە شاری قودس نیشتەجێ بووە، هەروەها "ئەبولفەزائیل قاسم کوری تاجەددین یەحیا" ناسراو بە؛ "زیائەددین شارەزووریی" (٥٣٤-٥٩٩ک/ ١١٣٩-١٢٠٢ز) کۆچ دەکات بۆ شام لەوێ لەسەر وەسیەتی مامی "کەمالەددین" لە جێگەی ئەو دەبێتە قازی شام، لە ساڵی (٥٩٩ک/ ١٢٠٢ز) کۆچی دوایی کردووە(ابن عساكر، ١٩٩٥، ١٢/ ١٢؛ الذهبی، ١٩٨٥، ١٢٦/٣؛ بەهرامی نیا، ٢٠٠٩، ٢٣٧-٢٣٨).

ئەحمەد کوری عەبدولسید کوری شعبان ئەربیلیی" (٥٧٢-٦٣١ک/ ١١٧٦-١٢٣٣ز) بە هۆی بوونی کێشەیێك لەگەڵ فەرمانڕەوای شاری هەولێر (اربل) موزەفرەددین کوکبری، ناچار بووە کۆچ بکات بۆ وڵاتی شام و پەیوەندی کرد بە ئەیوبییەکان بکات(الهسنیانی، ٢٠١٢، ٨٠-٨١)، ئیبنو ئەسیر"، "ئەبوفەتح نسروڵڵا ئەبی کەڕەم محەممد شەیبانیی" ناسراوە بە؛ "ئیبنو ئەسیر" (٥٨٨-٦٧٣ک/١١٩٢_١٢٧٤ز) خەلکی جەزیرەی ئیبنو عومەرە، بەڵام لەموسل دواتریش لە شام ژیاوە یەکێکی تر لە کەسایەتییەکان بە ناو تەقەیەددین سەڵاح"، "ئەبو عومەر عوسمان کوری عەبدولڕەحمان کوری مووسا کوردیی" لە ساڵی (٥٧٧ک/ ١١٨١ز) لە گوندی شەرخانی سەر بە هەولێر (اربل) لەدایک بووە بۆ شام کۆچیکردوە و لەوێ ژیاوە "حەسەن کوری سەعید کوری عەبدوڵڵا بنداریی" (م٥٩٩ک/ ١٢٠٣ز) ناسراو بە؛ (عیلمووددین شاتان) پەیوەندی بە (نورەددین

مەحموود)ەوە کرد، پاشان چووتە خزمەت سوڵتان سەلاحەددین بۆ بەدەستهێنانی زانست کە لە شارە گەورەکان ئاسانتر بووە بە بەراوردی شارە بچوکوکان، هەربۆیە خەلک کۆچ کردنیان کردۆتە ئامراز، ئەبو محەمەد کوری ڕزین کوری محەمەد موقریی دوینیی" (م٥٥٤ک/ ١١٤٩ز) خەڵکی شاری دوینی سەر بە هەرێمی ئازەربایجان بووە بۆ دیمەشق کۆچی کردووە، لەوێ نیشتەجێ بووە(ئیبن خەلدون، ٢٠١٦، ٢/ ٢٧٢؛ ابن الاثير، ١٠/ ٢٠٩؛ ابن خلكان، ١٩٩٤، ٣/ ٢٤٣-٢٤٨؛ ابن تغرى بردى، ١٩٣٦، ٦/ ١٩٨؛ السمعانى، ١٩٧٥، ٢/ ٥١٢-٥١٣).

شام وەک ناوەندی کۆچ، هێز و سەنگی خۆی هەبوو، بەڵام ئەم هێزە لە تێکەڵبوونی مرۆڤانەکانەوە دروست بو، شام نە خاوەنی تاکە ناسنامە بوو، بەڵکو ناسنامەیەکی کراوەی هەبوو کە هەمیشە گۆڕانکاری پێدا دەهات .مێژووی شام پیشان دەدات کە مرۆڤ لە گەشتدا خۆی دۆزیوەتەوە.

دووەم : بەغداد

شاری بەغداد لە سەرەتایی دروست بونیەوە شێوەیەکی ستراتیژی هەبوو وەک ناوەندی شارستانیەتی ئیسلامی، نەک تەنها پایتەختی سیاسی، بەڵکو ناوەندیەکی گەورەی زانست و بیرکردنەوە بوو کە شارستانیەت و کۆچ بۆ کردن تێیدا یەکدیان تێکەڵ کرد .دامەزراندنی شارەکە لەسەر ڕێگای ڕووباری دیجلە، وای لێکرد کە ببێتە شوێنێکی گونجاو بۆ هاتن و ڕۆیشتنی مرۆڤان، بازرگانان، و زانستخوازان، ئەم جوگرافیایە بەغدادی کرد بە پردێک لە نێوان ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا، و لە نێوان جیهانی ئیسلامی و شارستانیەتەکانی دیکەدا.

لە ڕووی زانستەوە، بەغداد وەک ناوەندی شارستانیەت و ناوەندی کۆچ لەسەر بنچینەی گەشەپێدان دامەزرا، زانایان لە شوێنە جیاوازەکان وەک فارس، هەند، یونان، و شام کۆچیان بۆ کرد، زانیارییەکانیان لەگەڵ خۆیان هێنا .لە (بیت‌الحکمە) دا، ئەم زانیارییانە وەرگرتن، وەرگێران و پێداچوونەوەیان بۆ کرا، و لە کۆتاییدا بوون بە زانستێکی نوێی ئیسلامی . لێرەدا کۆچ تەنها گواستنەوەی مرۆڤ نەبوو، بەڵکو کۆچی زانست و بیرۆکە بوو(الخطيب البغدادي، ٢٠٠٤، ١٠/ ٣؛ ابن الفقيه، ١٣٧٧, ٦٧،؛ ابن جبير، ١٩٧٦، ١٩٣-١٩٤؛ شير فرنسي، ١٩٥٩، ٥؛ هنتس فالتر، ١٩٧٠، ٢٦، ٢٨؛ الدينوري، ١٩٦٠، ٣٨٣؛ ويل ديورانت، ٢٠٠٧،١/ ٢٠-٢٣).

ئەبوبەکر محەممەد کوری قاسم شارەزووریی"، لە ساڵی (٤٥٣-٥٣٨ک/ ١٠٦١-١١٤٣ز) لە هەولێر، دواتر بە هۆکاری زانستیی کۆچی کرد بۆ بەغدا، لە بەغدا کۆچی دوایی کرد و هەر لەوێ نێژرا، هەروەها زانایەکی تر بەناوی ئەبو محەممەد عەبدوڵلا کوری قاسم شارەزووریی" بەرنیاس ب "مورتەزا"، لە ساڵی (٤٦٥-٥١١ک/ ١٠٧٢-١١١٧ز) لە شاری مووسڵ لەدایک بووە، لەپێناو دەستبەرکردنی زانست و زانیاری کۆچی کرد بۆ بەغدا(ابن خلكان، ١٩٩٤، ٣/ ٥٢، ٦٨، ٧٠؛ بەهرامی نیا، ٢٠٠٩، ٢٢٩-٢٣٠)

چەندین زانای تری کورد کۆچیان کردووە بۆ بەغدا لەوانە یەحیا کوڕی عەلی کوڕی حەسەن ئەبو ئەسعەد بزازیی" ناسراو بە؛ "ئیبن حەلوانیی" لە ساڵی (٤٥٠-٥٢٠ک/ ١٠٥٨-١١٢٦ز) بە هۆکاری زانستی دەچێتە بەغدا، یەکێکی تر بەناوی ئەبو ڕەزا فەخرەددین سەعید کوڕی عەبدوڵلا کوڕی قاسم شەرزووریی(٥٠٥-٥٧٦ک/ ١١١٢-١١٨٠ز)بە هۆکاری زانستی دەچێتە بەغدا لەوێ زانستی فقهـی خوێندووە(ابن قاضی شهبه، ١٩٨٦، ٢٩٦/١؛ ابن خلكان، ١٩٩٤، ٧، ٨٥- ٨٦)

ئەندێشەی مرۆڤە ئەوداڵی بەدەستهێنانی زانینە، لە سروشتی خۆشییەوە بە فیترەت شتەکان نازانێت، هەمیشە دەیەوێت لەوانە فێربێت کە خاوەن ئەزموون و زانستن لە هەر بوارێك بێت، بۆیە مرۆڤ بەناچاری بۆئەوەی گەشە بەخۆی و توانستەکانی بدات بەناچاری دەگەڕێت و بەدوای ئەوانی دیکە کە لەو گەشەسەندووترن هەوڵی بەدەستهێنان و فێربوون لێیان دەدات (ویل دیورانت، ٢٠٠٧، ١/ ٢١، ٢٢، ٢٣، ٢٤؛ ئیبن خلدون، ٢٠١٦، ٢/ ٢٥٩-٢٦٠).

لە خاکی کوردان کۆچ کردن بۆ بەغدا کە مەڵبەندی زانست و زانیاری ئەو کات بوو، پرۆسەیەکی بەردەوام بوو تا وەک بتوانن پێویستییەکانی خۆیان لە بواری زانست و زانیاری تەواو بکەن، وەڵامی هەموو ئەو پرسیارانەش وەربگرن کە لە زەینی ئەواندا کەلەکە ببوون و بێ وەڵام مابوونەوە، ژمارەیەکی زۆر چوون بۆ بەغدا ناوبانگیان دەرکرد لەم ناوەندەی کۆچە دەستەی فێرخوازی تایبەتی خۆیان هەبووە ئەمەش بەڵگەیە لەسەر زۆری ژمارەی فێرخوازە کۆچکردووەکان بۆ بەشاری غداد لەم قۆناغە لەنێوشیان کە لەپیاو گەورە بەدیارکەوتن، موتەڵیب کوڕی بەدری کوڕی موتەڵیب کوڕی زەهمان کوردیی" (٥٤٧-٦٢٤ک/ ١١٥٢-١٢٢٦ز) لە بەغداد بووە هەروەها "ئەبو نەسر ڕەیحانی کوڕی شیکانی دینەوەریی" لە دینەوەرەوە دەچێتە بەغداد (م٦١٦ک/ ١٢١٩ز)یەکێکی تریش بەناوی ئەحمەد کوڕی عوسمان کوڕی ئەبی عەلی کوڕی مەهدی کوردی زرزاریی"(م: ٥١٩ک/ ١١١٨ز) زانایەکی گەورە و پایەداری لە زانستی قورئان لێ دروستبووە ناوبانگی بەشاری بەغداد بەڵاوبۆتەوە(ابن خلكان، ١٩٩٤، ٥/ ١١٣- ١١٤، ٣٨٩- ٣٩٠؛ بەهرامی نیا، ٢٠٠٩، ٢٤٧-٢٤٩؛ البنداری، ١٩٧٩، ١٢٦؛ ابن مستوفی، ١٩٨٠، ٣٨، ٣٦٨؛ المنذری، ١٩٩٤، ٢/ ٤٥٩، ٣/ ٢١١؛ تۆفیق، ٢٠٢٢، ٣٠٤؛ الهسنیانی، ٢٠١٢، ٨٥).

ڕوون و ئاشکرایە زانست لەسەر بنەمای کێبڕکێ تواناکان لەنێوان تاکەکان سەرهەڵدات لەناوەندی کۆچ فێربوونی زانست لە ڕێزی پیشەکانە و بایەخی گرنگی لەلای خەلکی پێدەدرێت(ویل دیورانت، ٢٠٠٧،١/٢٣-٦٥، ٧٧؛ ئیبن خلدون، ٢٠١٦، ٢/ ٢٦١) ئامانە و دەیان نموونەی تر کە دەی سەلمێنن خەلکێکی زۆر لەم قۆناغە لەناو کورد کۆچی کردووە بۆ بەغدا کە ئەوەش سەلمێنەری دوو ڕاستیە یەکەم هەبوونی و شیاری لەناو کورد و پەیدابوونی بەهای زانست دووەم نەبوونی ناوەندێکی کۆچی خۆماڵی کوردی کە خاکی کوردان لەم ڕوە لە قۆناغێکی ساوادابووە بەنموونە کاتێک قوتابخانەیەک لە خاکی کوردان بنیاتنراوە وتراوە ئاوەدانی لەو پەڕی

گۆشەدایە ئەوەنیە لەو پەڕی کەناری وڵات قوتابخانە بنیاد دەنرێت(ابو شامة، ٢٠٠٢، ١/ ٩٨)، چەند فێرخوازی تری وەک یەحیاکوری عەلی کوری حەسەن ئەبو ئەسعەد بزاز"، ناسراو بە؛ "ئیبن حەلوانیی"(٤٥٠-٥٢٠ك/ ١٠٥٨-١١٢٦ز)، خدری کوری نەسری کوری عەقیلی کوری نەسری ئەربیلیی"(٤٧٨-٥٦٧ك/ ١٠٨٥-١١٧١ز) ئەحمەد کوری بەدران ئەبوبەکر حەلوانیی" (٤٢٠-٥٠٧ك/ ١٠٢٩-١١١٣ز) ئەبوقاسم هەولێریی" (٥٣٤-٦١٩ك/ ١١٣٩-١٢٢٢ز) کەمالەددین هەولێریی"، "ئەبولفەتح مووسا کوری ڕەزیەددین" ناسراو بە؛"کەمالەددین" (٥٥١-٦٣٩ك/ ١١٥٦-١٢٤١ز) کۆچ دەکەن بۆ بەغدا (ابن الجوزی، ١٣٥٩، ٩/ ١٧٥؛ الذهبی، ١٩٨٨، ٢٢٢؛ السبکی، د.ت، ٣٣٣-٣٣٤؛ ابن خلکان، ١٩٩٤، ٢، ٢٣٧، ٢٣٨، ٢٣٩، ج٥، ٣١١، ٣١٧؛ ابن قاضی شهبة، ١٤٠٧هـ، ٢، ١١٨؛ بەهرامی نیا، ٢٠٠٩، ٢٥١).

شاری غداد وەک ناوەندی کۆچ، بۆ زانایان فێرخوازان ناوەندێکی دڵخواز و پڕ ویست و ئارەزوو بوو. کەسانێکە بۆ فێربوون دەهاتن، لەم ناوەند تەنها فێری خوێندن نەدەبوون، بەڵکو فێری ژیانکردن لە شارێکی کراوە فرە کەلتوور دەبوون. ئەم فرە کەلتووریە مرۆڤ و بیرۆکە، پرسیار و وەڵام گەلێک گرێکوێرەی تریش دەکرد، زانستەکان بەردەوام لەگۆران و قولبووندان، لەم شارانە پرسیار لەدوای پرسیار سەهەڵدەدەن ئەمەش وادەکات هەمیشە ناوەندی کۆچەکەی گەشاوەتریێت. شارستانیەت لێرەدا بە بەردەوامی نوێ دەبێتەوە ناوەندی شارستانیەتیش بە هۆی زاڵبوون نا، بەڵکو بە هۆی تێکەڵبوون دەبێتە ناوەندی گەشانەوەی کۆچ(ویل دیورانت، ٢٠٠٧،١/ ٢٢- ٢٣، ٧٩، ٢٣٣- ٢٣٤ ؛ابن خلکان، ١٩٩٤، ٢/ ٢٣٧- ٢٣٩، ٥/ ٣١١، ٣١٧؛ ابن مستوفی، ١٩٨٠، ٣٨/ ٣٦٨).

بەغداد لە قۆناغی شارستانیەتی ئیسلامیدا وانەیەکی مێژوویيە بۆ زانست، نموونەیە بۆ ئەو شارانەی کە بتوانن ناوەندی کۆچ بن، شاری بەغداد بە حوجەرە و خانەقا و قوتابخانە و بیتالحکمەکەی، دەی سەلماند کە زانست لە شوێنێک گەشە دەکات کە مرۆڤ پرسیار و بیرۆکەی لەزەینی دێنەدەر دەبن بە جەدەل، بۆیە خەلکی فێرخواز کۆچ دەکەن چونکە وەک بازاری ناوەندی وەرگرتنی وەڵامی هەموو پرسیارەکانیانە لە تێکەڵبوونیاندا مێژوو دروست دەبێت.

سێیەم: میسر

لەمێژوودا وەک ناوچەیەکی ئاسایی نەبوو، بەهۆی ئەوەی لە نێوان جوگرافیا و پێویستی مرۆڤدا هاوسەنگی دروست دەکرد بەهۆی نیل .ئەم هاوسەنگییە وای لە میسر کرد کە بێتە شوێنێک کە کۆچ کردن بێتە هۆیەکی پڕکردنەوەی پێویستیەکان.کۆچ کردن بۆ میسڕدا تەنها چون و ڕۆیشتن نەبوو، بەڵکو گەیشتن بوو بەناوەندی میرات و جیهانی کەلتورەجیاوازەکان(ویل دیورانت،٢٠٠٧، ١/ ٢١- ٢٤، ٦٦، ٧٨، ٢٣٤- ٢٣٥).

بۆ ئەم مەبەستەش لەم قۆناغە ناوەندی بەرگری و ئالێنگاری بوو کە لەسەرجیهانی ئیسلام هەبوو، ئەسەدەددین شێرکۆ بەرەو میسر ناردووە،

لە سێ لێهاتووی کورد لە هونەری جەنگدا، وایکرد بە هەزاران جەنگاوەری کورد لە ڕیزەکانی سوپا دامەزران و لە جەنگی دژ بە خاچییەکاندا ڕۆڵی کارایان هەبووە و قوربانی زۆریان داوە، کورد لە سوپای زەنگییەکان ژمارەیان بێ شوماربوو دەرفەتی کۆچ بۆکردنیش لەباربوو، هەڵمەتی یەک لەدوای یەک (٥٥٩، ٥٦٢ و ٥٦٤ك/ ١١٦٤، ١١٦٧ و ١١٦٩).

جەنگاوەرانی کورد بە ژمارەیەکی بەرچاو لە پاڵ ئەسەدەدین شێرکۆ دەجەنگان(ابن القلانسی،د. ت ، ٣٥٩؛ النعیمی، ١٩٩٠، ١/ ٣٤٣-٣٤٤؛ الاصفهانی، ٢٠٠٣، ٣٩٠-٣٩١، ٣٩٤-٣٩٥؛ ابن الاثیر، ٢٠١٢، ٩/ ٣٠٥-٣٠٦، ٣٢٧-٣٢٨، ٣٣٧-٣٣٨؛ درية عونی واخرون ، ٢٠١١، ٤٠)هەر ئەوەنا ژمارەیەک هۆزریش ژمارەیەکی زۆر لە ئەندامانی هۆزەکانیان کۆچیان کرد لەوانە یەزیدییەکانی سنجار، هۆزی هەزبانیی، هەکاریی، مەهرانیی، حەمیدیی، زەرزاریی و قەیموریی، گیانفیداییانە جەنگان و قوربانی زۆریان داوە و خزمەتی ئیسلامیان کردووە، خەلک شوێن کەوتەی دەولەتن، چونکە کاتێک ناوەندێکی کۆچ دەرفەت دەرخسێن ئیدی تواناکان کۆدەبنەوە خەلکی کۆچ دەکەن بۆیی گرنگ نیە چ پایەکیان هەیە بەڵکو لەسەر ڕەخساندنی دەرفەت وەستاوە ، بۆ نموونە کۆچکردن "میر فەخرەددین شەدادیی کوری مەنوچەهری شەدادیی" لە ئەرمینیا و میر مەسعوودی کوری ئیبراهیم نەوەی نەسڕودولە مەڕوانیی لە میافارقینەوە، بۆ میسڕ پەیوەندییان بە ڕیزی سوپای ئەیوبییەکان کرد(ئارشاک ٢٠٠٤، ٥٠؛ یاقوت الحموی، د.ت، ٢/ ٢٦٠؛ ابن حوقل، ١٩٩٢، ٣١٥؛ ئیبن خەلدون، ٢٠١٦، ٢/ ١٠٠؛ الفارقي، ٢٠١٠، ٢٥٩-٢٦٠؛ تۆفیق، ٢٠١٤، ٢٤-٢٥؛ محەممەد، ٢٠٢٠، ١٢٢-١٢٣).

میرانی هۆزی مەهرانیی ئەندامەکانی هۆزەکەیان چونە ڕیزی سوپای ئەیوبیی، کۆچیان کرد بۆ میسڕ لەوێ دژی خاچییەکان جەنگان جێگەی ئاماژەیە مەهرانییەکان ڕۆڵی گرنگیان هەبووە لە ڕزگارکردنی شاری قودس، لەوانە؛ "میر فەتحەددین ئەبو تالب حەسەن کوری عەبدوڵلا مەهرانیی (م٥٦٨ك/ ١١٧٢ز)، میر ئیبراهیم کوری حوسێن مەهرانیی (کوژراوە لە ٥٨٣ك/ ١١٨٧ز)، میر ئەیاز مەهرانیی (کوژراوە لە ٥٨٧ك/ ١١٩٢ز) و میر دەرباس مەهرانیی(الاصفهانی، د.ت، ٢٥٧؛ مؤلف مجهول، د.ت،١٧١).

ناوەندی کۆچ گەشەدەکات کاتێك بەتەنها هەژارەکان کۆچی بۆ ناکەن، بەڵکو کەسانی خاوەن سامان و فێرخوازیش ڕووی تێدەکەن بەم هۆیەش زیاتر گەشانەوە بەخۆیەوە دەبینێ کاتێک کە میسر لەگەشانەوە دابوو سەرمایەداری زۆری کورد کۆچیان بۆ ئەم وڵاتەکرد لەوانە، ئەحمەد کوری سەعید کوری حمیدان فارقی کە یەکێک بووە لە سەرمایەدارە کوردەکان و بۆ کاری بازرگانی کۆچی کردووە بۆ میسڕ هەروەها سەرمایەدارێکی تر بەناوی ئەبو حەسەن عەلی کوری ئەبوبەکر کوری سلێمان کوری ئیبراهیم دنبلیی کەسایەتێکی تری سەرمایەدار لە ساڵی (٥٤٨ك/ ١١٥٣ز) لە مووسڵ لەدایک بووە،بۆ کاری بازرگانی کۆچی کردووە بۆ میسڕ (ابو القاسم عیسی بن الفقه الکردی) (م٥٥٨ك/ ١١٦٢ز) هەر لەوێش وەفاتی کردووە (ویل دیورانت، ٢٠٠٧، ٢٠/١؛ السلفی، ١٩٩٣، ٣٥؛ الکورانی الکردی، د.ت، ٣٥٥/٣؛ ابن

نقطة الحنبلی، ١٩٨٩ ، ٢/ ٥١١، ٥٩٥؛ اليونينی، ١٩٩٢، ٤/ ١٢١؛ ابن المستوفی، ١٩٨٠ ,١/ ٢٧٢؛ حوسێن، ٢٠١٣، ٢٦٧).

زیائەددین هەزبانیی"؛ "ئەبو عومەر عوسمان کوری عیسا کوری دەرباس هەزبانیی مارانیی" ناسراو بە؛ "زیائەددین" (٥١٢-٦٠٢ک/ ١١١٨-١٢٠٥ز) کۆچی کرد بۆ لای "سەدرەددین"ی برای کە (قاضی القضات)ی میسر بوو، بە نوێنەری ئەو بوویە قازی قاهیرە، بەدەستهێنانی زانست لە شارە گەورەکان ئاسانتر بووە لە شارە بچووکەکان، بۆیە کورد هەربەتەنها وەک فێرخواز نامێنتەوە کاتێک کۆچەکەت بەڵکو دەبێتە بەشێک لە پرۆسەکەش بەرپرسیارەتیش لەناوەندی کۆچ وەرگدەگرن، زیائەددین ئەبو عومەر عوسمان کوری عیسا مارانی " (٥١٦-٦٠٢ک/ ١١٢٢-١٢٠٥ز) "سەدرەددین کوری عەبدولمەلەک کوری عیسا مارانیی" (م٦٠٥ک/ ١٢٠٨ز) هەردووکیان پۆستی دادوەریان وەرگرتووە، هەروەها بنەماڵەی مارانیی زۆربەیان لە پۆستی دادوەریدا کاریان کردووە(المنذری،١٩٨٤، ٢/ ١٥٦؛ ابن خلكان، ١٩٩٤، ٣/ ٢٤٢-٢٤٣؛ ابن قاضی شهبة، ١٤٠٧، ٢/ ٧٥-٧٦؛ ئیبن خلدون، ٢٠١٦، ٢/ ٢٧٢).

ئەبولحەسەن ئامێدی"، "ئەبولحەسەن عەلی کوری ئەبوعەلی" ناسراو بە؛ "سەیفەددین" (٥٥١-٦٣١ک/ ١١٥٦-١٢٣٣ز) ڕێگەی کۆچی گرتووەتە بەرەو میسر، لە شارەکان خەڵک بەناچاری هەوڵ دەدەن پیشەیەک فێر ببن تا گوزەرانی خۆیان پێ بسوورێنن زانستیش لە پیش هەرە بەڕەواجەکان لەناوەندەکانی کۆچ زانست خاوەنی تایبەت مەندی گرنگ و سەرنج ڕاکێشە بۆ خوازیارانیی چونکە تایبەت نیە بەیەک بوار(ابن خلكان، ١٩٩٤، ٣/ ٢٤٩؛ ابن قاضی شهبة، ١٤٠٧ ٢/ ٩٩؛ ئیبن خەلدون، ٢٠١٦، ٢/ ١٧٠؛ ویل دیورانت، ٢٠٠٧، ١/٢٢-٢٣، ٧٧ -٧٨).

ئەو شوێنەی کە کۆچ تێیدا ئارام دەبێت، توانای دروستکردنی بیری نوێی هەیە . میسریش ئەو ناوەندەبوو لەوێدا مرۆڤ نەک تەنها ژیانی خۆی دەدۆزێتەوە، بەڵکو وەك ناوەندی کۆچ خاوەنی مێژوویێکی دەوڵەمەند بوو، مێژووش لە گۆڕانکارییە خێراکاندا دروست دەبێت لەو شوێنانەدا کە مرۆڤ فێری وەستان و مانەوە شوێنێک کە بتوانێت کۆچ بکات بەهەوێنی کێبرکێ، گۆڕانکاری بکات بە بەردەوامی،ئەو شارستانیەتانەی لەسەر ڕێگای مرۆڤەکان دروست دەبن، زیندووتر و درێژخایەنترن، میسر ناوەندی شارستانیەت بوو, چونکە ناوەندی کۆچ بوو، هەروەها توانای ئەوەی هەبوو کە مرۆڤان و بیرۆکەکان لە نێوان هاتن و مانەوەدا، بە مێژوو بگۆڕێت، مرۆڤ تەنها لە پێناوی مانەوەی خۆی دەچوو بۆ ڕاو، نەک بۆ هێرشکردن بەسەر سروشتدا، بەڵکو تەنها کاتێک بەرستی یان ترس زۆر دەبوو، ناچار دەبوو ڕێگایەکی تر هەڵبژێرێت، لە هەمان کاتدا، دارستان خۆراکی بۆ هەمووان دابین نەکردووە، بەڵکو هەندێک جار تەنها ئەوانەی توانایان هەبوو یان زانیارییان لە شوێنەکان هەبوو، توانایان دەبوو خۆراک بەدەست بهێنن.مرۆڤی سەرەتایی بەهۆی ژیرایی خۆی توانای سەربەخۆیی و سەردەمی خۆشی بەدەست هێناوە بۆ پەرەپێدانی ژیان و ژینگەی خۆش کردووە(ویل دیورانت، ٢٠٠٧ ،١ /٣١ ؛ ئیبن خلدون ، ٢٠١٦، ١/ ٢٥، ٦٤-٧٨)

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 5
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، مرۆڤەکان بۆ ناوەندێک کۆچ دەکەن بەهۆی کۆمەڵێک هۆکاری بنچینەییەوە کە پەیوەندییان بە پێویستییە سەرەتاییەکانی ژیان و گەشەی کۆمەڵایەتی هەبووە؛ یەکێک لە گرنگترین هۆکارەکان بریتی بووە لە دەستپێگەیشتن بە سەرچاوەی سروشتی وەک ئاو، خاکی بەپیت، شوێنی لەبار بۆ ئاژەڵداری و کاریی کشتوکاڵ کردن، یان ڕێگای گواستنەوەی بازرگانی، چونکە ئەمانە دەیانتوانی بژاردەی ژیانی باشتر و دڵنیاتر بۆ مرۆڤ دابین بکەن تا مرۆڤیش ئاسانتر پێویستیەکانی مسۆگەربکات. هەروەها ناوەندەکانی کۆچ کردن چۆل دەکرێن کاتێک کە گۆڕانکارییە ژینگەییەکان، کەمبوونی خواردن، یان تێکچوونی ژینگە، ڕووخانی دەوڵەت و نەمانی ئاسایش ئیدی خەلکی لە شوێنک نابن کە ئارامی تێدا نەبێت، کە هۆکار بوون بۆ ئەوەی خەڵک شوێنی خۆیان جێبهێڵن و بۆ ناوچەیەکی تر بکۆچ بکەن. (ویل دیورانت، ٢٠٠٧،١/ ٦٥- ٦٦؛ ئیبن خلدون، ٢٠١٦، ١/ ٣٥٠، ٣٥٢، ٣٥٦، ٣٥٨، ١/ ٢٥، ١٠٢، ٢٧٣)

هەمیشە ناوەندەکانی کۆچ ناوەندە ئاوەدانەکانن کە تێیدا میسریش یەکێکە لەو ناوەندانە، گەشەسەندنی کار و ژیانی پیشەکاری لە پەرەسەندن دایە، بەم هۆیە، ناوەندی بازاڕ و چالاک بوونی مەیدانی بازرگانی گەشەیان کردووە ڕێگای زۆریش ڕووە ئەم ناوەندانە هاتوون، پاڵنەری سەرهەڵدانی ئەم شوێنە هەبوونی پارێزەرێکە کە مرۆڤ دڵنیایی بەدەست دەهێنا لە ماڵ و گیانی، بۆیە مرۆڤەکان لەناوچە جیاوازەکان ڕوویان تێدەکرد و لێی کۆدەبوونەوە. ناوەندی سیاسی و دڵنیایی ئاسایشی، بوونی پارێزەرێک جا دەوڵەت بێت یان پاشایەک گرنگ ئەوەیە لە مەترسی بیان پارێزی پێویستیەکان هەبوونی سروشتی کۆمەڵایەتی لەمرۆڤەکان هاندەرێکی گرنگی ناوەندەکانی کۆچ بووە بەدرێژای مێژوو لەپاڵ پاڵنەرە ڕووحی و کەلتووری و فێرکاری و بوونی ناوەندی زانستی لەم ناوندانەی کۆچ هۆیەکی گرنگی سەرهەڵدانی پاڵنەرەکانی پشت کۆچی مرۆڤن، کە ناوەندێک ببێتە هۆیەک خەلکی ڕووی تێبکەن(ویل دیورانت، ٢٠٠٧، ١/ ٦٧-٦٩؛ ئیبن خلدون، ٢٠٠٦، ٢ / ٢٦- ٣٥، ١٠٢، ٢٧٣).

تەوەرەی سێیەم: کاریگەرییەکانی چونی کورد بۆ ناوەندی کۆچ

کۆچکردن لەسەر ئاستی ناوەخۆیی و هەرێمی و جیهانیەوە هەمیشەکاریگەری گرنگی لەسەر گۆڕانکاری هەبووە(Blazhevska, 2017,17)، گۆڕانکاریش دووبارە کاریگەری بەسەر پێگەو باری یاسایی تاکەکاندا هێناوە (Tataru, 2019, 11)ئەمەش کاریگەری بەسەر پاڵنەرەکانی ترەوەجێدەهێڵێت، کە لەسەر ئیرادەی تاکەکەسەکانەوەوەستاوە، زۆر جار کاریگەرییەکان باجێکی گرانی بەدوا دادێت (Frouws, 2021,3-5)بەهەردوو باریی (پاڵدان و ڕاکیشان) (European Communities, 2000, 10) ڕۆڵێکی گرنگ لەدابەش بوونی دانیشتوان کاریگەریشی لەسەر گەشەی هێزی هێز و گۆڕانکاری دەگێرێت. (Vision IAS, 2020, 2), چونکە پەیوەندی بەچۆنیەتی ژیانکردن هەیە(فاضل، ٢٠٢٥، ٢).

کاریگەرییەکانی کۆچ پرسێکی فرەڕەهەندییە، بەپێی گۆڕانکارییەکاریگەرەکانەوەبەردەوام لەنوێ بونەوەدایە. (ویل دیورانت، ١، ٢٠٠٧/ ٢٢، ٦٤، ١٣٣، ١٤٨، ١٦٥، بوعبود، ٢٠٢٤، ١٥٢), لەڕێگەی کاریگەرییەکانی کۆچکردنەوەی چەندین شارستانیەتی مرۆڤایەتی بنیات نراوە، (شعبان، ب.س ، ٤؛ جمال الدين، ٢٠٢١، ١٧٠؛ جيده، ٢٠٢٤، ٢٥٧)کایگەرییەکانی هێندە ئالۆزن هندێک جار پێشهاتی ئەرێنی و گەشپێدانی لێدەکەوێتەوەهندێک جاریش بە پێچەوانەوە (24 Castels,2008, ؛ الريس،٢٠١٧،١١؛) Scholten, 20, 2021 ؛ Herm, 2024, 6)کاریگەرییەکانی کۆچی کورد بۆ ناوەندەکانی کۆچ بەهێز و کاریگەر نەبوون چونکە بناغەی کۆمەڵگایەکی شارنشینی فراوان لە ناوچە کوردنیشینەکان نەچەسپاوە، کە ببێتە بناغەی ناوەند، چونکە کۆچەری و خێڵەکان زۆرینەی ڕەهابوون، کورد لە جیاوازی خێڵ و ناوچە، لە ناکۆکیی قووڵ و ژیانێکی سادە ژیاوە، هەر کۆمەڵێك خۆی بە پاشای مەملەکەتی ژێردەستی خۆی زانیووە وەتا دەسەڵاتداریەتی خێڵ سنورێکی دیار کراوەی هەبووە ئەمەش نەبۆتە گەشەسەندنی ئاوەدانی و گەشەسەندنی شار، (ویل دیورانت، ١، ٢٠٠٧/ ٢٢-٢٣، ٢٥، ٦٣-٦٤، ٧٧-٧٨، ٢٣١-٢٣٤).

ئەم گەشە نەسەندنە کاریگەری هەبوو لە سەر نە خوێندن و فێرنەبوون، چونکە زانست و فێربوون لە ئاوەدانی و لە شتە سروشتییەکانی مرۆڤە، لە شاریش بوونی مرۆڤ بوونێکی کێبرکێکارە لەسەر پیشەکان، خوێندن و نووسین لە پیشەکانی شارنشینیین زانستەکانیش لە شوێنێك زۆر دەبن، کە ئاوەدانی گەشە بکات و ئارامی مسۆگەر بێت بەم هۆیە فێرخواز و خەڵکێکی زۆر لەو قۆناغە مێژوویە و لە قۆناغەکانی دواتریش بە هۆی نالەباری ڕەوشی ناوچەکوردنیشینەکان ڕوویان لە شارەکانی ناوەند کردووە و لەوێ گیرساونەتەوە و نەگەڕاونەتەوە تاکو کاریگەریی گەورە لە خاکی خۆیان دروست بکەن.(ویل دیورانت، ١، ٢٠٠٧/ ٥٢-٥٦؛ شەرەفخان، ٢٠٠٦، ٢٠، ٢٤؛ العمري، ١٩٨٨، ٣٧-٣٨؛ بایەزیدیی، ٢٠١٥، ٢٩-٣٠؛ ئیبن خەلدون، ٢٠١٦، ٢/ ٢٠٧- ٢٠٨، ٢٦٠- ٢٦١، ٢٦٩، ٢٧٢؛ ابن رجب، ١٩٥٣، ١/ ١٠٦؛ ابن الجزري، ١٩٣٣، ٢/ ١٠- ١١؛ ابن قاضي شهبة ، ١٤٠٧,، ٢/ ٧٥، ٧٦).

بەم هۆیە کۆمەڵگای کوردی کۆمەڵگایەکی نەخوێندوارە بووە. ڕەوشێکی مێژوویە، کە کاریگەرییەکانی بەرۆکی کوردەکانی گرتووە، لەگەڵ هەموو گۆڕانکارییەکان، قۆناغەکانی مێژوو وەکو بابەتێکی لکاو بە کورد ماوەتەوە؛ ئەویش ناکۆکی و بەردەوامبوون لەسەر ئەم پەرتەوازەییە، کە لە مێژووی کۆمەڵگا و بار و ڕەوشی کۆمەڵایەتی کوردان وەکو لێکەوتەیەك لە هۆیە سەرەکییەکانی دروست بوونی ئەم ڕەوشە چەقبەستووە دادەنرێ، قۆناغەکان شاهێدی دووبارەبوونەوەی بەردەوامی ئەم دیاریدەیەن، ئەو هەموو جیاوازییە کولتوورییەی کۆمەڵگای کوردی هۆیەك بوو بۆ ئەوەی دەسەڵاتی یەکتر قەبووڵ نەکەن، چونکە لەناو خۆیاندا زاڵ نەبوونی هیچ کامیان بەسەر ئەوانی تردا، لە سەرۆکایەتی نەهاتووەتە دی، ناکۆکی خێڵەکانی کورد کاریگەری هەبووە لەسەر دواکەوتوویانە لە

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٥

ئاست هێزەکانی تردا، کۆنەقین کێشەی گەورەی کۆمەڵگای کوردی بووە، لە مێژووش بەردەوام هەبووە، کۆنەقین لە بێ یاسای جێگەیی یاسای دەگرتەوە؛ بۆ سەندنەوەی ماف، بەم هۆیەش کوشتاری زۆر بەرۆکی کۆمەڵگای کوردی گرتوتەوە ئەوەش هەم وەک هۆکاری کۆچ هەم وەک کاریگەریی نەبوونی ناوەندی کۆچ لەخاکی کوردان ئەوە ڕوون دەبێتەوە، ئەگەر دەسەڵات نەبێت لەشوێنك، ئەوا کوشتوکوشتار دەبێتە ڕێ چارەی ناکۆکییەکان، بەم هۆیەش گەشانەوە لەناو دەچێت، چونکە پاسەوانی ئاوەدانی و کۆمەڵگا لەلایەن دەسەڵات ودەوڵەتەوە دەکرێت(ویل دیورانت، ٢٠٠٧،١/ ٥٢، ٥٧، ٦١، ٦٤، ٦٦، ٦٧، ٦٩-٧٠؛ شەرف خان، ٢٠٠٦، ٢٤- ٢٥؛ العمري، ١٩٨٨، ٣٧-٣٨؛برونسن، ١٩٩٩، ١/ ١٧٠-١٧١؛ بایەزیدیی، ٢٠١٥، ٢٩؛ ئیبن خەلدون، ٢٠١٦، ٢/ ١٠٣).

بەم شێوەیە هەرگیز دەستەبژێریەکی بەهێز لە خاکی کوردان دروست نەبووە، کە کاریگەری هەبێ بۆ گۆڕانکارییەکانی بتوانێت ڕەوشی کۆمەڵایەتی بۆ ناوەندی کۆچ بگۆڕێت، ئەم ڕەوشە بەردەوام باڵی بەسەر کۆمەڵگای کوردیدا کێشاوە کاریگەرییە هەمەلایەنکانی کاریان لە ژیان و ژیاری کوردان کردووە،یەکێک لەکاریگەرییەکانی نەبوونی ناوەندی کۆچ لەخاکی کوردان ئەوەبوو، کە هێزی بێگانە نوێ کانیش داوای زەویی و ماڵ و سامانی ئەوانەیان دەکرد، کە هەزاران ساڵ خاوەنیی بوون، ئەوانە و دەیان کێشەی تری کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگای کورد سەریان هەڵداوە بەتایبەتی لەگەڵ هێزە سلجوقیەکان، کە لە ناوچە کوردنشینەکان ببوون بە خاوەن هەژموون، تەنانەت لەکۆتایی سەدەی پێنج کاتێك قوتابخانەیەك لە شارێکی وەکو جەزیرەی ئیبن عومەر دەکرێتەوە نەك لە بەر گرنگی قوتابخانە، بەڵکو بە هۆی ئەوەی ئەو لەوپەڕی گۆشەی وڵاتە و ناوچەیەکی کەنارکەتووە وەکو دەستکەوتێك بیندراوە، کە قوتابخانەی تێدا دەکرێتەوە(ویل دیورانت، ٢٠٠٧،١/ ٦٦-٧٠؛ ئیبن خەلدون، ٢٠١٦، ١/ ٣٥٦-٣٥٧؛ ابن الاثیر، ٢٠١٢، ١٣٦/١٠؛ ابو شامة، ٢٠٠٢، ١/ ٩٨).

کاریگەری نەبوونی ناوەندی کۆچ نەک بۆتە هۆی پەراگەندەیی تاکی کورد بەلکو بۆتە هۆی پەڕاگەندە بوونی هۆزەکانیش، هۆزی جەلالیی (الکلالیە، الجلالیة) کە هۆزێکی کورد بوون، پەڕاگەندە بوون لە ناوچەکانی شارەزوور، دەرتەنگ و ئازەربایجان، بۆ میسر و دەوروبەری (العمری، ١٩٧١، ١٤٨/٣، ١٤٩),کۆچکردنی ناچاری کاریگەری قووڵی هەیە لەسەر ژیانی تاکەکان، ناسنامەی کەلتووری، و ئارامیی کۆمەڵایەتی.(زرقانی، موسوی، ٢٠١٣، ١٢.)تەنانەت کاریگەری زۆر لەسەر ڕفتار و ئاکاری کەسیی کۆچپێکراو دروست دەکات هەرگیز وڵاتی ڕەسەن لەیادگا ناچێتە دەر(حەکیم، ٢٠٠٤، ٦٨.) چونکە کۆچەکان هەندێ کات نە سنور و نەجوگرافیا و نەجیاوازی ڕەگەزیی نەی توانیوە بەر بە کۆچبەر بگرێت ئەمەش لێکەوتەی خراپی بۆ سەر شوناسی کوردی هەبووە(حەکیم، ٢٠٢٠، ٢٨٢-٢٨٣؛ حسین، ٢٠٠٥، ١٢٦-١٢٧) بەشێکی تری کاریگەرییەکان پێناسە کردنی ڕەگەزی خۆیانبووە، پارێزگاریان پاشگری ناوی هۆز یان ناوی کوردی کردووەلەشووناسی کەلتووری خۆیان کردووە، وەک یەکێک لەڕەگەز دیارەکانی وڵاتی میسر

ڕۆلێ گەورەی گێراوە لە سەدەی ٦- ٧کۆچی لەناو تۆمارەکانی مێژووی شارستانیەتی ئیسلامی ومیسر بەتایبەتی(ابن خلكان، ١٩٩٤، ١/ ٢٥٧؛ حسن، ٢٠١١ ٣٨؛ الاندلسی ١٩٩١، ١/ ٢٩.)مێژوو سەلماندوویە ناوەندی کۆچ ناوەندی دلنیای ڕێزگرتنە لە کارامەیەی پیشەکان و سەرەکیترین هۆکاریش بوونی متمانەیە لە ئاسایش و ئارامی کاریگەری هەبوون و نەبوونی دوورمەودان لەسەر تاکەکان.

ئەنجام

لەدوای ئەوەی ئەم توێژینەوەمان بە کۆتا گەیاند گەیشتین بەچەند ئەنجامێک ، لێرەدا دەیانخەینە ڕوو:- لەوانە

یەکەم: هەموو هەوڵەکانی مرۆڤ لە مێژوودا بە ئاڕاستەی دروست کردنی ناوەندی شارستانیەت بووە، تێگەیشتنی دیورانت بۆ هەوڵەکانی مرۆڤ ئەوەیە کۆتا خالی چیرۆکی شارستانیەتەکان دەسپێکی دێرێکی نوێیە، کە ئەویش بونیەتی بەناوەندی کۆچ، ناوەندی کۆچیش ناوەندی پەلکیش کردنە.

دووەم: ناوەندی شارستانیەت ناوەندی پەلکێشکردنە، ئەم پەلکێشکردنەش هۆیەکی گرنگە بۆ کێبرکێی تواناکانی مرۆڤ لە بوارە جیاوازەکان، ویل دیورانت گەیشتۆتە ئەو بڕوایەی کە مێژووش لەوکاتە دەست بە جۆرێکی نوێی تۆمارکردن دەکاتەوە، کە تۆمارێکی هەمەلایەنە بەتەنها تۆماری جەنگ و ڕووداوەکان نیە، بەڵکو تۆماری گەشەی تواناکانە، جا لەو پەڕی ڕۆژهەلات بێت یان لە میزۆپۆتامیا و میسر یان لەهەرشوێنی تری جیهان.

سێ یەم: بەو پێوانەیە ویل دیورانت بۆ ناوەندی شارستانیەتی کێشاوە، خاکی کورد نەیتوانیوە ببێتە ناوەندی کۆچ، بەلکو ناوەندی کۆچ لێکردن بووە، چونکە ئەوانەی کۆچیان کرد دەستەبژێری کۆمەڵگای کوردی بوون، تواناکانیان لەخزمەتی شارستانیەتی ئیسلام خستۆتەگەڕ کە لە خاکی کورداندا کەمتر کاریگەریی لەسەر گۆڕانکاری بووە.

چوارەم: میسر و شام وەک ناوەندێکی کۆچ زیاتر ئەوانەی لەخۆ گرتوە کە کەسانی شارەزا بوونە لەبواری جەنگ و ئەوانەی کە مرۆڤی مەیدانی هێزی هێزن، لەگەل ئەوانەی خاوەن سەرمایەن، ئەمەش بەهۆی پێگەی میسر کە لەو قۆناغەدا وەک ناوەندی دەوڵەتی ئەیووبی لە گەشەسەندن و ئالێنگاری سەربازی بوو.

پێنجەم: ئەوانەی ڕوویان لە بەغداد دەکرد ئەوانە زیاتر وێلی زانست بوون، لەوێ خۆیان فێری زانست کردووە، بەغداش وەکو ناوەندی

شارستانیەتی ئیسلام ناوەندێکی گرنگی زانستی بووە، بۆیە زیاتر لەهەردووک ناوەندەکەی تری کۆچ کاریگەری لەسەر ئەو گۆڕانکارییە هەبووە کە لە قۆناغی دواتر لەبوارەکانی زانست هەبوە.

لیستی سەرچاوەکان:

سەرچاوە ڕەسەنەکان بە زمانی عەرەبی:

١- ابن الاثير، عزالدين ابن الحسن على بن محمد بن عبدالكريم الجزيرى، (ت٦٣٠ه/ ١٢٣٢م)
الكامل فى التاريخ، حققه: عمر عبدالسلام تدمرى، دار الكتاب العربى، (بيروت: ٢٠١٢).
التاريخ الباهر فى الدولة الاتابكية، تحقيق: عبدالقادر احمد طليمات، دار الكتب الحديثة (القاهرة: د.ت)
٢-ابن اسحاق. محمد بن اسحاق بن يسار المدنى(٨٠-١٥١ه)
سيرة ابن اسحاق كتاب السير والمغازي، تحقيق سهيل زكار، دار الفكر بيروت ١٩٧٨م
٣- البدري, أبي البقاء عبد الله
نزهة الأنام في محاسن الشام، دار الرائد العربي، ط1، بيروت، ١٩٨٠
٤-البندارى، الفتح بن على بن محمد الاصفهانى (ت٦٤٣ه/ ١٢٤٥م):
سنا برق الشامى، تحقيق: فتحية النبراوى، الناشر مكتبة الخانجى (مصر: ١٩٧٩م).
٥- ابن تغرى بردى، جمال الدين ابى المحاسن يوسف الاتابكى (ت٨٧٤ه/ ١٤٧٠م)
النجوم الزاهرة فى ملوك مصر والقاهرة، دار الكتب المصرى، (القاهيرة: ١٩٣٦م).
٦-ابن جبير، ابو الحسن محمد بن احمد الكنانى الاندلسى (ت٦١٤ه/ ١٢١٧م)
رحلة بن جبير، ط٢، مكتبة دار ، ،الهلال، بيروت، لبنان، (د.ت)
٧- ابن الجزري ,شمس الدين ابى عبدالله محمد بن ابراهيم بن ابى بكر القرشى (ت٧٣٨ه/ ١٣٣٨م:
غاية النهاية في طبقات القراء، مكتبة الخانجي،)مصر :١٩٣٣
٨- ابن الجوزى، الامام ابو الفرج عبدالرحمن بن على ابن محمد بن على (ت٥٩٧ه/ ١٢٠٠م):
المنتظم فى تاريخ الملوك والأمم، مطبعة دائرة المعارف العثمانية، (حيدرآباد: ١٣٥٩ه).
٩- ابن حوقل: أبي القاسم عمر بن علي النصيبي(ت:٣٦٧هـ/٩٧٨م).
صورة الأرض، دار مكتبة الحياة (بيروت:١٩٩٢).
١٠-الخطيب البغدادي، أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت
تاريخ بغداد أو مدينة السلام، ج 10، تح مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، ط 2، بيروت، 2004م،
١١- ابن خلكان، ابى العباس شمس الدين احمد بن محمد بن ابى بكر (ت٦٨١ه/ ١٢٨٢م).
وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان، حققه: احسان عباس، دار صادر، (بيروت: ١٩٧٨م

١٢- ابن خلكان: وفيات الاعيان وأنباء الزمان، حققه: دكتور احسان العباس، دار صادر، (بيروت: ١٩٩٤م)،
درية عونى واخرون ، الاكراد فى مصر عبر العصور، د.مط، (القاهرة: ٢٠١١)
١٣- الدواداری، ابوبكر بن عبدالله بن ايبک (٥٧٣٦/ ١٣٣٥م).
الدار المطلوب في اخبار بنى ايوب، تحقيق: سعيد عبدالفتاح عاشور، د.ط، (القاهرة: ١٩٧٢م).
١٤- الدينوري، أبو حنيفة أحمد بن داود(ت:٢١٢هـ)
الاخبار الطوال، ط١ دار احياء الكتب العربية (القاهرة ، ١٩٦٠م)
١٥- الذهبى، الامام شمس الدين ابى عبدالله محمد بن احمد بن عثمان الذهبى، (٥٧٤٨/ ١٣٤٧م)
العبر فى خبر من غبر، حققه: ابو هاجر محمد السعيد بن بيسونى زغلول، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٨٥م)،
سيرة اعلام النبلاء، المحقق: مجموعة من محققين، ط٣، مؤسسة الرسالة، (د.م: ١٤٠٥هـ).
معرفة القراء الكبار على الطبقات و الاعصار، حققه: بشار عواد معروف ، ط٢، مؤسسة الرسالة. (بيروت: ١٩٨٨م).
دول الاسلام، حققه: حسن اسماعيل مروة، دار الصادر، (بيروت: ١٩٩٩م).
تاريخ الاسلام ووفيات المشاهير والاعلام، تحقيق: عواد بشار معروف، دار الغرب الاسلامى، (د.م: ٢٠٠٣م).
١٦-الراواندی، محمد بن على بن سليمان الرواندى (ت٥٦٠٣/ ١٣٠٧م).
راحة الصدور وآية السرور، من منشورات المجلس الاعلى للثقافية، (القاهرة: ٢٠٠٥م).
١٧-ابن رجب, عبدالرحمن بن احمد بن رجب(ت:٧٩٥هـ)
ذيل على طبقات الحنابلة، صحه :محمد حاالفق، مطبعه السنة المحمدية، القاهرة :١٩٥٣
١٨- السبكى، تاج الدين ابى النصر عبدالوهاب بن عبدالكافى (ت٥٧٧١/ ١٣٧٠م).
طبقات الشافعية الكبرى، تحقيق: محمود محمد الطناحى و عبدالفتاح محمد، دار احياء الكتب العربية، (د.م: د.ت)
١٩-السلفى، صدر الدين ابو طاهر السلفى احمد بن محمد الاصفهانى (ت٥٥٧٦/ ١١٨٠م).
معجم السفر، تحقيق :عبدالله عمر البارودى، دار الفكر،)بيروت :١٩٩٣
٢٠- السمعانى، ابو سعيد عبدالكريم بن محمد (ت٥٥٦٢/ ١١٦٦م)
التحبير فى المعجم الكبير، المحقق: منيرة ناجي سالم، الناشر رئاسة ديوان الاوقاف، (بەغداد: ١٩٧٥)
الانساب، حقق: الشيخ عبدالرحمن بن يحيى المعلمى اليمانى، ط٢، د.ط (د.م: ١٩٨٠م)
٢١-سيد هادى زرقانى و سيده زهرا موسوى
مهاجرة هاى بين المللى و امنت ملى، فصلنامه مطالعات راهبردي، سال شانزدهم، شماره اول،)٢٠١٣(، شماره مسلسل٥٩

٢٢-السيوطى، جلال الدين عبدالرحمن بن ابى بكر، (ت٥٩١١/ ١٥٠٥م).

بغية الوعاة فى الطبقات اللغويين و النحاة، تحقيق: محمد ابو الفضل ابراهيم، ط٢، دار الفكر، (د.م: ١٩٧٩)، ج١
الاتقان في علوم القران، اعتنى ب وعلق عليه: مصطفى شێخ مصطفى، مؤسسة الرسالة ناشرون، (دمشق: ٢٠٠٨م).
٢٣-ابو شامة، عبدالرحمن بن اسماعيل المقدسى (ت٦٦٥ه/ ١٢٦٦م).
الروضتين فى اخبار الدولتين النورية والصلاحية، وعلق عليه: ابراهيم شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٢م).

٢٤- شعبان، حمدي
الهجرة غير المشروعة الضرورة و الحاجة، مركز الاعلام الآمنى، أكاديمية الشرطة، (القاهرة:ب.س.ط).
٢٥- شير فرنسي
بغداد تاريخها و آثارها، مطبعة الرابطة و بغداد، ط١، ١٩٥٩
٢٦- صالح شيخۆ رسول الهسنيانى
علماء الكورد و كوردستان، مطبعة هاوار، (دهۆک: ٢٠١٢)
٢٧-الصفدى،صلاح الدين خليل بن ايبك بن عبدالله الصفدي (ت:٧٦٤هـ)
الوافى بالوفيات، تحقيق :احمد الارناووط، دار احياء التراث العربى،)بيروت :٢٠٠٠
الصلابى, على محمد
الشهيد عمادالدين زەنكى، مؤسسة اقرا،)القاهرة :٢٠٠٧
٢٨-أبوصلت أميهالاندلسى خط(٥٢٨ / ١١٣٣ز)
الرسالة المصرية، منشورة ضمن كتاب (نوادر المخطوطات)، تحقيق: عبد السلام هارون، دار الجميل (بيروت: ١٩٩١م)
٢٩-عبد الرقيب يوسف:
حضارة الدولة الدوستكية في الكردستان الوسطى مطبعة الحوادث -مديرية الثقافة الكردية العامة, بغداد :١٩٧٥م
٣٠-ابن عساكر، ابو القاسم على بن الحسن (ت٥٧٢ه/ ١١٧٥م).
تاريخ مدينة دمشق، دراسة و تحقيق: محب الدين ابى سعيد عمر، دار الفكر، (بيروت: ١٩٩٥)، ج١
٣١- عفيف البهسني
الشام الحضارة دراسة تاريخية، وزارة الثقافة، ط١، دمشق، ١٩٨٦،
٣٢-عماد الدين الكتاب الاصفهانى، ابو حامد محمد بن محمد (ت٥٩٧ه/ ١٢٠٠م).
البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، دراسة وتحقيق: محمد على الطعانى، مؤسسة حمادة، (الاردن: ٢٠٠٣)
فتح القسى في الفتح القدسى، دار المناد، (د.م: د.ت).
حروب صلاح الدين وفتح بيت المقدس، دار المناد، ب.م :ب.ت
٣٣-العمرى، شهاب الدين احمد بن يحيى بن فضل الله (ت٧٤٩ه/ ١٣٤٨م).
مسالك الابصار فى ممالك الامصار، حقق: كامل سلمان جبورى، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٧١م).
التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٨٨م).
٣٤- الفارقى، احمد بن يوسف بن على الازرق (ت بعد ٥٧٢ه/ ١١٧٦م).

تاريخ الفارقى، حققه: بدوى عبدالطيف عوض، الطابع الاميرية، (القاهرة: ١٩٥٩م)
٣٥- فائزة محمد عزت
دراسات عن الأسر و الشخصيات الكوردية في العصو الاسلامية. اربيل: التفسير. (٢٠٢٢)
٣٦-ابن الفقيه، ابو بكر احمد بن ابراهيم الهمداني
بغداد مدينة السلام، حققهصالح احمد العلي، مطبعة المجمع العلمي العراق، بغداد، 1377،
٣٧- ابن الفوطى، كمال الدين ابى الفضل عبدالرزاق بن احمد الشيبانى (ت٧٢٣ه/ ١٣٢٣م).
كتاب حوادث، تحقيق بشار عواد معروف وعماد عبد السلام رؤوف، المطبعة شريعت انتشارات رشيد (١٣٨٣)
مجمع الاداب في معجم الالقاب، تحقيق: محمد الكاظم، مؤسسة الطباعة والنشر وزارة الثقافة والارشاد الاسلامى، (تهران: ١٤١٦ه)
٣٨- قادر محمد حسن
الامارات الكوردية فى عهد البويهي)دراسة في علاقاتها السياسية والاقتصادية(، المطبعة :روژهەلات -مؤسسة موكريان)اربيل(:٢٠١١
٣٩- ابن قاضى شهبه،
طبقات الشافعية، المحقق: الحافض عبدالعليم خان، عالم الكتب، (بيروت: ١٤٠٧ه)
٤٠- ابن القلانسى، ابى يعلى حمزة (ت٥٥٥ه/ ١١٦٠م).
بذيل تاريخ دمشق، مكتبة المتنبي، (القاهرة: د.ت).
القلقشندو ابو العباس(ت:٧٥٦-٨٢١ه)
صبح الأعشى في صناعة الإنشاء، دار الكتب العلمية)بيروت .د.ت
٤١- ابن قيم الجوزية
زاد المعاد في هدي خير العباد، ط ، د.م :١٩٩٤ م
٤٢-الكورانى الكردى
مختصر اليمانيات المسلولة على الرافضة المغذولة، مكتبة الشاملة (د.م: د.ت)،
٤٣- كى لسترنج
بلدان الخلافة الشرقية، ترجمة :بشير فنسيس وكوركيس ،عوار، ط ٢ ، مؤسس الرسالة، بيروت :١٩٨٥م
٤٤- محمد كرد علي، خطط الشام، دمشق،١٣٤٣هـ/١٩٢٥م، ج١
نجدت خماش الشام في صدر الإسلام من الفتح حتى سقوط خلافة بني أمية دراسة للأوضاع الاجتماعية والإدارية)، دار طلاس للدراسات والترجمة والنشر، ط١، دمشق، ١٩٨٧
٤٥- محمد نبيل
طريفي، مج ١، دار صادر، بيروت :٢٠١٠م
٤٦- ابن المستوفى، شرف الدين ابو البركات المبارك بن احمد الاربلى (ت٦٣٧ه/ ١٢٣٩م).
تاريخ إربل، المحقق: سامى بن سيد خماس الصقار، دار الرشيد للنشر، (العراق: ١٩٨٠)، ق١، ج١
٤٧-المنذرى، زكى الدين عبد المنعم بن عبد القوى (ت٦٥٦ه/ ١٢٥٨م).

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ٥

التكملة لوفيات النقلية، حققه: بشار عواد معروف، ط٢، مؤسسة الرسالة، (بيروت: ١٩٨٤)، ج٢
٤٨- مؤلف مجهول، (ت بعد٦٥٥ه/ ١٢٥٧م).
تاريخ دولة الاكراد و الاتراك تاريخ دولة الاكراد، تحقيق: موسى مصطفى الهسنيانى، مطبعة جامعة دهوك، (دهوك: ٢٠١٠م).
٤٩-ناسر خسرو القبادياني المروزي(ت:٤٥٣هـ)
سفرنامة، ترجمة :ديحيى الخشاب، ط ٢ ، الهيئة المصرية العامة للكتاب ١٩٩٣م
٥٠- النعيمى، عبدالقادر بن محمد (ت٩٢٧ه/ ١٥٢٠م).
الدارس في تاريخ المدارس، أعدا فهارسه: ابراهيم شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٠م، ج١
٥١- ابن نقطة الحنبلى، محمد بن عبد الغنى بن ابى بكر البغدادى (ت٦٢٩ه/ ١٢٣١م).
تكملة الاكمال، تحقيق: عبد القيوم عبد ريب النبى واخرون، الناشر جامعة أم القرى، (مكة المكرمة: ١٤١٠هـ).
٥٢- النويرى، شهاب الدين احمد بن عبد الوهاب (ت٧٣٣ه/ ١٣٣٣م).
نهاية الارب فى فنون الادب، تحقيق: عبدالمجيد ترحينى، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٤م).
٥٣- هنتس فالتر
المكاييل والأوزان الإسلامية وما يعادلها في النظام المترى، تر: كامل العسلي ، منشورات الجامعة الأردنية) عمان ، ١٩٧٠م
٥٤- ابن هيشام، عبدالملك بن هيشام بن ايوب الحميرى المعافرى (ت٢١٣ه/ ٨٢٨م).
السيرة النبوية قراءة وضبط وشرح د. محمد نبيل طريفي مج ١، دار صادر، بيروت: ٢٠١٠م)
٥٥- ابن واصل، جمال الدين محمد بن سالم (ت٦٩٧ه/ ١١٩٧م).
ابن واصل، مفرج الكروب فى أخبار بنى أيوب، تحقيق: جمال الدين، الناشر مطبعة الاميرية، (د.م: ٢٠٠٩)، ج١
٥٦- وفاء جوني
الحياة الإدارية والسياسية في الإمارات الفرنجية الصليبية في بلاد الشام، مذكرة لنيل شهادة ماجستير، كلية الآداب والعلوم الإنسانية، جامعة دمشق، ١٠٤١هـ/١٩١٩م،
٥٧- ياقوت الحموي: شهاب الدين أبي عبدالله(ت:٦٢٦هـ/١٢٢٩م).
معجم البلدان، دارصادر (بيروت:د. ت)
٥٨- اليونينى: قطب الدين ابو الفتح موسى بن محمد (ت:٧٢٦هـ)
ذيل مراة الزمان، التحقيق: الحكمية والأمور الثقافية الحكومة الهندية، ط٤، دار الكتب (القاهرة: ١٩٩٢)، ج٤
سەرچاوە بە زمانی کوردی :
١-زرار سەدیق تۆفیق
کۆمەڵگەی کوردەواری لە سەدەکانی ناوەڕاست، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، (هەولێر: ٢٠١٤)
٢-شەرەف خان بەدلیسی (م: ١٠١١ك /١٦٠٣ز).

شەڕەفنامە، و: مامۆستا هەژار، دەزگای چاپی ئاراس (هەولێر: ٢٠٠٦).
٣-عبدالرحمن بن خەلدون (م: ٨٠٨ك/ ١٤٠٦ز).
موقەدیمەی ئیبن خەلدون و: سعید بەشیر، چاپەمەنی گەنج (سلێمانی: ٢٠١٦)
٤-مارتن ڤان برونسن
ئاغا و شێخ و دەوڵەت، و لە ئەلمانیەوە :کوردۆ، چاپ پەخشی سەردەم (سلێمانی :١٩٩٩
٥-موحسین محەممەد حوسێن
هەولێر لە سەردەمی ئەتابەگیاندا، نووسینگەی تەفسیر، (هەولێر: ٢٠١٣).
٦-مەلامحموود بایەزیدی
داب و نەریتی کورددان، و: شوکریە ڕەسول، چاپخانەی پەنجەرە (تاران:٢٠١٥).
٧-ویل ئاریل دیورانت
مێژووی شارستانیەت، و: ئازاد بەرزنجی، سەردەم (سلێمانی، ٢٠٠٧)
٨-ئارشاک سافراستیان
کورد و کوردستان، و: شوان ئەمین، چ٢، دەزگای ئاراس، (هەولێر: ٢٠٠٤)

توێژینەوە بە زمانی کوردی:

١- ڕشاد میران و موراد حەکیم
کاریگەری سیاسەتی ڕاگواستن لەسەر شار و لادێی کوردی، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، (ژمارە١٤)، (حوزەیرانی٢٠٠٤)
٢-ئەدهم ڕەمەزان محەممەد
کورد و هەرێما جزیرا فوراتی، سەنتەرا زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی،)زاخۆ :٢٠٢٠
٣-ئومێد بەهرامی نیا
مێژووی کوردەکانی جەزیرە، و: عەبدولڕەحیم مەعرفتی، بڵاوکردنەوەی پرۆژەی تیشک، (ب.ش.چ: ٢٠٠٩)
٣-موراد حەکیم
تایبەتمەندییەکانی کۆچبەرانی کوردستان و هۆکارەکانی کۆچکردنیان، گۆڤاری توێژەر، بەرگی٣، ژمارە٣،)بەهاری٢٠٢٠

توێژینەوە بە زمانی عەرەبی:

١-بوعمود، مصطفی، حم الشرقاوی، الهجرة الدولية و اثارها الاجتماعية و الثقافية على أسرة المهاجر، (المجلد١)، العدد(٧)، [مجلة البحث في العلوم الانسانية و المعرفية، ٢٠٢٤].

٢-جمال الدين، جبار على، رأفت حاتم مسلم، الهجرة الدولية و اثارها على العراق، العدد (٦٢)، [المجلة العلمية الاكاديمية العراقية، ٢٠٢١].

٣-جيدة، عريفي، بوبلوطة حي، هجرة البشرية بين عوامل الطرد و الجذب، (المجلد ١٨)، العدد(٢)، [حوليات جامعة قالمة للعلوم الاجتماعية و الانسانية، ٢٠٢٤].

٤-حميد، مروان محمد، مؤيد منفى محمد، الآثار الاجتماعية للهجرة الخارجية، (الجزء٥)، العدد(٢٨)، [مجلة المحكمة، كلية تربية للبنات، جامعة الانبار، ٢٠٢٥].

٥-حسن، عجيل حسين، الهجرة الخارجية، العدد(١٦)، [مجلة الجامعة السليمانية، ٢٠٠٥].

٦-الريس، أحمد محمد هشام، الاعلام و الهجرة غير المشروعة،[المؤتمر العلمى الرابع، جامعة طنطا، ٢٠١٧].

٧-فاطمة، نزعي، هاشمى الطيب، ظاهرة الهجرة الريفية و أسباب انتشارها و أثارها،[مجلة الحقوق و العلوم الآنسانية ، ٢٠١٤].

Resources In foreign Languages:

1-Castels, Stephen, Raul Delgado wise, Migration and Development, International Organization for Migration, (Switzerland: 2008).

2-European Communities Office, Push and pull factors of international migration, European Communities, (Luxembourg: 2000).

3-Herm, Anne and others, Migration Textbook, International Center for Migration Policy Development, (Vienna:2024).

4-Scholten, Peter, Introduction to Migration Studies, Erasmus Univeristy, (Rotterdam:2021).

5-Vision IAS, Society Migration, India s premier Research UPSC, (Delhi:2020).

6-Wright, Joshua and others, The SAGE Encyclopedia of Political Behavior Immigration, SAGE, (Thousand Oaks:2017).

Researches In foreign Languages:

1-Blazhevska, Katerina Velganovska, Factors that Influence the Process of Migration of youth, [War Studies Univwristy, Poland, 2017].

2-Card, David, Immigration and Inequality, (vol 99), No (2), [American Economic Review, 2009].

3-Frouws, Bram and others, Why People migrate, [Mixed Migration Center,2022].

4-Hangartner, Dominil and Spiring J, Immigration and Inequality the role of politics and policies, [Institute for Fiscal Studies IFS:2023].

5-Perez, Sofia A, Immigration Policy, [Boston University: 2015].

6-Skrentny, John D, How to Understand Immigration Policy, (vol xx), issue(I),[Brown Journal of World Affaies, 2013].

7-Tataru, Georgiana Florentina, Migration-an Overview on Terminology, Cause and Effects, (vol 7), issue (2), [Logos Universality Mentality Education Novelty, 2019].

List of sources:

Original sources in Arabic:

1- Ibn al-Athir, Ezaddin ibn al-Hassan Ali ibn Muhammad ibn Abdul Karim al-Jaziri, (d. 630 AH/1232 AD(

Al-Kamil fi al-Tarikh, Haqqah: Omar Abdul Salam Tadmari, Dar al-Kitab al-Araby, (Beirut: 2012.(

The History of the Sea in the State of Tabkiyah, Research: Abdul Qadir Ahmed Talimat, Dar al-Kitb al-Haditha (Cairo: D.T(

2- Ibn Ishaq. Muhammad ibn Ishaq ibn Yasar al-Madani (80-151 AH(

Sirah Ibn Ishaq Kitab al-Sir al-Maghazi, Tahqiq Sahel Zakar, Dar al-Fakr Beirut 1978m

3- Al-Badri, Abi al-Baqa' Abdullah

Nizhat al-Anam fi Mohasen al-Sham, Dar al-Raid al-Arabi, Vol. 1, Beirut,

4- Al-Bandari, Al-Fath ibn Ali ibn Muhammad al-Isfahani (d. 643 AH/1245 AD:(

Sana Barq al-Shamsi, Research: Fathiyah al-Nabrawi, published by Al-Khanji School (Egypt: 1979.(

5- Ibn Taghri Bardi, Jamal al-Din Abi al-Muhasin Yusuf al-Atabki (d. 874 AH/1470 AD(

Al-Njum al-Zahira fi Maluk Misr wa al-Qahira, Dar al-Kitb al-Masri, (Cairo: 1936m.(

6- Ibn Jabir, Abu al-Hassan Muhammad ibn Ahmad al-Kannani al-Andalusi (d. 614 AH/1217 AD(

Rahla Bin Jabir, 7, Dar Office, Al-Halal, Beirut, Lebanon, (DT(

7- Ibn al-Jazri, Shams al-Din Abi Abdullah Muhammad ibn Ibrahim ibn Abi Bakr al-Qarshi (d. 738 AH/1338 AD:

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٥

The Final End in the Classes of Reading, Al-Khanji Library, (Egypt: 1933.(

8- Ibn al-Jawzi, Imam Abu al-Faraj Abdul Rahman ibn Ali ibn Muhammad ibn Ali (d. 597 AH/1200 AD:(

Al-Muntazim fi Tarikh al-Maluk wa al-Umm, Ottoman Encyclopedia Printing House, (Hyderabad: 1970.(

9- Ibn Hawql: Abi al-Qasim, Omar ibn Ali al-Nasibi (d. 367 AH/978 AD.(

Picture of the Earth, Life Library (Beirut: 1992.(

10- Al-Khatib al-Baghdadi, Abu Bakr Ahmad ibn Ali ibn Thabit

History of Baghdad or the City of Peace, Vol. 10, with Mustafa Abdul Qadir Atta, Dar al-Kitb al-Ilamiyah, Vol. 2, Beirut, 2004,

11- Ibn Khalqan, Abi al-Abbas Shams al-Din Ahmad ibn Muhammad ibn Abi Bakr (d. 681 AH/1282 AD.(

Haqqah: Ehsan Abbas, Dar Sader, (Beirut: 1978m

12- Ibn Khalkan: Deaths of eyes and prophets of time, Haqqah: Dr. Ehsan al-Abbas, Dar Sader, (Beirut: 1994,(

Darya Ouni Wakhrun, The Kurds in Egypt Across the Dark Ages, Dr. Matt, (Cairo: 2011(

13- Al-Dwadari, Abu Bakr ibn Abdullah ibn Ibk (736 AH/1335 AD.(

Al-Dar al-Mutalloob in the News of Bani Ayyub, Research: Saeed Abdul Fattah Ashur, D.T., (Cairo: 1972m.(

14- Al-Dinuri, Abu Hanifah Ahmad ibn Dawood (T: 212 AH (

Al-Akhbar al-Twal, Vol. 1 Dar Ahya al-Kitb al-Arabiya (Cairo, 1960(

15- Al-Dhahabi, Imam Shams al-Din Abi Abdullah Muhammad ibn Ahmad ibn 'Uthman al-Dhahabi, (748 AH/1347 AD(

Abu Hajar Muhammad al-Saeed ibn Bisuni Zaghloul, Dar al-Kitb al-Ulamiyah, (Beirut: 1985,(

Sirah al-A'lam al-Nabla', al-Muhaqqaq: A collection of researchers, vol.

Knowledge of the great readers on the layers and influences, right: Bashar Awad Marouf, Volume 2, Message Foundation. (Beirut: 1988.(

Dol al-Islam, Haqqa: Hassan Ismail Marwa, Dar al-Sadr, (Beirut: 1999.(

Tarikh al-Islam and the deaths of famous people and the world, research: Awad Bashar Marouf, Dar al-Gharb al-Islami, (DM: 2003m.(

16- Al-Rawandi, Muhammad ibn Ali ibn Sulaiman al-Rawandi (d. 603 AH/1307 AD.(

Raha al-Sadur and Ayat al-Sarur, from the publications of the Supreme Council of Culture, (Cairo: 2005.(

17- Ibn Rajab, Abdul Rahman ibn Ahmad ibn Rajab (d. 795 AH(

Zil Ali Tabqat al-Hanabila, Saha: Muhammad Haalfaq, al-Sunna al-Mohammadiyah Printing House, Cairo:

18- Al-Sabki, Taj al-Din Abi al-Nasr Abdul Wahab ibn Abdul Kafi (d. 771 AH/1370 AD.(

Tabqat al-Shafi'i al-Kabri, Research: Mahmoud Mohammed al-Tanahi and Abdul Fattah Mohammed, Dar Ahiya al-Kitb al-Arabiya, (D.M: D.T(

19- Al-Salfi, Sadr al-Din Abu Tahir al-Salfi Ahmad ibn Muhammad al-Isfahani (d. 576 AH/1180 AD.(

Dictionary of Travel, Research: Abdullah Omar al-Barudi, Dar al-Fakr, (Beirut:

20- Al-Samani, Abu Sa'id Abdul Karim ibn Muhammad (d. 562 AH/1166 AD(

Al-Tahbir fi Al-Ma'jam al-Kabir, Researcher: Munira Naji Salim, Publisher: Diwan al-Awqaf, (Baghdad: 1975 (

Al-Ansaab, Haqq: Shaykh Abdul Rahman bin Yahya al-Mu'allimi al-Yamani, vol.

21- Syed Hadi Zarqani and Syed Zahra Mousavi

International Immigrants and National Security, Journal of Leadership Studies, Year 16, No. 1, (2013), (Series No

22- Al-Suyuti, Jalal al-Din Abdul Rahman ibn Abi Bakr, (d. 911 AH/1505 AD.(

Baghiyah al-Wa'a'a fi al-Tabqat al-Lghwayin wa al-Nha'ah, Tahqiq: Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim, vol. 2, Dar al-Fakr, (DM: 1979), vol

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٥

Support in the Qur'anic Sciences, see Mustafa Sheikh Mustafa, Published Message Foundation, (Damascus: 2008.(

23- Abu Shama, Abdul Rahman ibn Ismail al-Muqaddasi (d. 665 AH/1266 AD.(

Al-Ruztin in the news of the states of light and salah, and its relation: Ibrahim Shams al-Din, Dar al-Kitb al-Ulamiyah, (Beirut: 2002m).

24- Sha'ban, Hamdi

Illegal Migration of Necessity and Necessity, Security Information Center, Sharta Academy, (Cairo: BST.(

25- French milk

Baghdad, its history and monuments, Rabta and Baghdad Printing House, Vol. 1,

26- Saleh Shikho Rasool al-Hasniani

Kurdish Scholars and Kurdistan, Hawar Printing House, (Duhok: 2012(

27- Al-Safadi, Salah al-Din Khalil ibn Aybk ibn Abdullah al-Safadi (d. 764 AH(

Al-Wafi Balufiyat, Tahqiq: Ahmed al-Arnawut, Dar al-Ahya al-Trath al-Arabi, (Beirut: 2000.(

Al-Salabi, Ali Mohammed

Shahid Emad al-Din Zanki, Iqra Foundation, (Cairo: 2007.(

28- Abu Salt Umayyad al-Andlsi Khat (528 / 1133 AD(

Egyptian Letter, Book Guarantee Publication (Nawader Al-Makhtawtat), Research: Abdul Salam Harun, Dar Al-Jamil (Beirut: 1991(

29- Abdul Raqib Yousef:

Civilization of the Dustkiya State in Central Kurdistan Events Printing House - General Directorate of Kurdish Culture, Baghdad : 1975m

30- Ibn 'Asakr, Abu al-Qasim Ali ibn al-Hassan (d. 572 AH/1175 AD.(

Tarikh Madinah Damascus, Studies and Research: Muhab al-Din Abi Saeed Omar, Dar al-Fakr, (Beirut: 1995), vol

31- Afif al-Basni

Syrian Civilization Historical Study, Ministry of Culture, Vol. 1, Damascus, 1986,

32- Emad al-Din al-Kitab al-Isfahani, Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad (d. 597 AH/1200 AD.(

Al-Bustan al-Jaami' for all the history of the people of time, study and research: Mohammed Ali al-Ta'ani, Hamada Foundation, (Jordan: 2003(

Fath al-Qasi in al-Fath al-Qudsi, Dar al-Manad, (DM: DT.(

The Wars of Saladin and the Conquest of Jerusalem, Dar al-Manad, B.M.: B.T

33- Al-'Umri, Shahab al-Din Ahmad ibn Yahya ibn Fazlallah (d. 749 AH/1348 AD.(

Masalk al-Absar fi Mamalk al-Amsar, right: Kamil Salman Juburi, Dar al-Kitb al-Ulamiyah, (Beirut: 1971m.(

Definition of the noble term, research: Mohammed Hussein Shams al-Din, Dar al-Kitb al-Ilamiyah, (Beirut: 1988m.(

34- Al-Farqi, Ahmad ibn Yusuf ibn Ali al-Azraq (d. 572 AH/1176 AD.(

Tarikh al-Farqi, Haqqah: Badwi Abdul Latif Awad, Al-Tabi' al-Amiriyah, (Cairo: 1959(

35- Faiza Mohammed Ezzat

Studies on Kurdish heritage and personalities in the Islamic fabric. Erbil: Interpretation. (2022(

36- Ibn al-Faqih, Abu Bakr Ahmad ibn Ibrahim al-Hamdani

Baghdad, City of Peace, Haqqa Saleh Ahmad Al-Ali, Iraq Scientific Complex Printing House, Baghdad, 1998,

37- Ibn al-Futi, Kamal al-Din ibn al-Fadl Abdul Razzaq ibn Ahmad al-Shibani (d. 723 AH/1323 AD .(

Book of Events, Research by Bashar Awad Marouf and Imad Abdul Salam Rauf, Shariat Publishing House Rashid (2004(

Collection of Literature in the Dictionary of Names, Research: Mohammad al-Kazem, Printing and Publishing Institute of the Ministry of Culture and Islamic Guidance, (Tehran: 1416 AH(

38- Qadir Mohammed Hassan

Kurdish Emirates in the Buyhi Covenant (A Study in Its Political and Economic Relations), Published: Rojhelat - Mukriyan Foundation (Erbil: (2011 .(

39- Ibn Qazi Shahba,

Tabqat al-Shafi'iyah, scholar: Hafiz Abdul Alim Khan, Alam al-Kitb, (Beirut: 1407 AH(

40- Ibn al-Qalansi, Abi Ya'li Hamza (d. 555 AH/1160 AD.(

Bazil Tarikh Damascus, Maktab al-Mutnabi, (Cairo: DT.(

Al-Qalqshandi and Abu al-Abbas (T: 756-821 AH(

Morning in the Construction Industry, Scientific Book House (Beirut. D.T

41- Ibn Qayyim al-Jawziyah

Zad al-Ma'ad in the guidance of Khair al-'Abbad, T., D.M.: 1994 M

42- Al-Kurdish Quran

Abstract of the responsible trusts on the exiled Rafidah, Comprehensive Office (DM: DT,(

43- Key Lestrange

Baldan al-Khilafat al-Sharqiyah, translated by Bashir Fensis and Kurkis, Awar, vol. 2, Foundation of the Letter, Beirut:

44- Muhammad Kurd Ali, Khattat al-Sham, Damascus, 1343 AH/1925 AD, vol

Najdat Khamash al-Sham fi Sadr al-Islam min al-Fath until the fall of the Bani Umayyad Caliphate, a study of social and administrative situations), Dar Talas for studies, translation and publishing, Vol. 1, Damascus,

45- Mohammed Nabil

Tarifi, Vol. 1, Dar Sader, Beirut: 2010m

46- Ibn al-Mustafi, Sharaf al-Din Abu al-Barkat al-Mubarak ibn Ahmad al-Arbali (d. 637 AH/1239 AD.(

Tarikh Erbil, Researcher: Sami bin Sayyid Khamas al-Saqar, Dar al-Rashid Publishing House, (Al-Iraq: 1980), Q1, Vol

47- Al-Mandhari, Zaki al-Din 'Abd al-Muna'im ibn 'Abd al-Qawi (d. 656 AH/1258 AD .(

Haqqah: Bashar Awad Marouf, vol

48- Author Unknown, (after 655 AH/1257 AD.(

History of the Kurdish State and Atrak History of the Kurdish State, Research: Musa Mustafa al-Hasniani, Duhok University Printing House, (Duhok: 2010m.

49- Nasser Khusro al-Qabadiani al-Marozi (d. 453 AH (

Safernama, translated by: Dihiy al-Khashab, vol. 2, Egyptian General Book Board 1993m

50- Al-Na'imi, Abdul Qadir ibn Muhammad (d. 927 AH/1520 AD.(

Lectures in the History of Schools, Ada Farsa: Ibrahim Shams al-Din, Dar al-Kitb al-Ilamiyah, (Beirut: 1990m, vol

51- Ibn Naqta al-Hanbali, Muhammad ibn 'Abd al-Ghani ibn Abi Bakr al-Baghdadi (d. 629 AH/1231 AD.(

Completion of Completions, Research: Abdul Qayyum Abdul Rib al-Nabi Wakhrun, Publisher of Umm al-Quri University, (Mecca: 1410 AH.(

52- Al-Nuwairi, Shahab al-Din Ahmad ibn Abdul Wahab (d. 733 AH/1333 AD.(

The End of the Arabs in the Art of Literature, Research: Abdul Majid Tarhini, Scientific Book House, (Beirut: 2004m.(

53- Hants Falter

Islamic scales and weights and their equivalents in the metric system, other: Kamil al-Asli, Jordanian University Publications) Oman, 1970m

54- Ibn Hisham, Abdul Malik ibn Hisham ibn Ayyub al-Hamiri al-Mu'afari (d. 213 AH/828 AD.(

Mohammed Nabil Tarifi Vol. 1, Dar Sader, Beirut: 2010(

55- Ibn Wasil, Jamal al-Din Muhammad ibn Salim (d. 697 AH/1197 AD.(

Ibn Wasil, Mufraj al-Krub in the news of Ibn Ayyub, Tahqiq: Jamal al-Din, Al-Nasher Al-Amiriyah Printing House, (DM: 2009), vol

56- Wafa Juni

Administrative and Political Life in the French Crusader Emirates in Syria, Master's Thesis, Faculty of Arts and Humanities, Damascus University, 1041 AH/1919 AD,

57- Yaqut al-Hammowi: Shahab al-Din Abi Abdullah (d. 626 AH/1229 AD.(

Dictionary of Countries, Darsader (Beirut: D. T(

58- Al-Yunini: Qutb al-Din Abu al-Fath Musa ibn Muhammad (d. 726 AH (

Dhil Marat al-Zaman, Research: Government and Cultural Affairs of the Indian Government, Vol. 4, Dar al-Kitb (Cairo: 1992), Vol

Source in Kurdish:

1- Zrar Sadiq Tofiq
Kurdish Society in the Middle Ages, Rojhelat Printing House, (Erbil: 2014(
2- Sharaf Khan of Dlisi (d. 1011 AH/1603 AD.(
Sharafnama, w: Hazhar, Aras Publishing House (Erbil: 2006.(
3- Abdul Rahman ibn Khaldun (d. 808 AH/1406 AD.(
Muqadimay Ibn Khaldun and: Saeed Bashir, Ganj Press (Sulaimani: 2016(
4- Martin Van Brunsen

Agha, Sheikh and State, and from Germany: Kurdo, Sardam Publishing House (Sulaimani: 1999.(

5- Mohsin Mohammed Hussein

Erbil in the reign of Atabegian, Office of Tafsir, (Erbil: 2013.(

6- Mala Mahmoud Baya Zidi

Kurdish Customs and Traditions, and: Shukriya Rasul, Panjara Printing House (Tehran: 2015.(

7- Will Ariel Durant

History of Civilization, and: Azad Barzanji, Sardam (Sulaimani, 2007(

8- Arshak Safrastian

Kurd u Kurdistan, w: Shuan Amin, vol. 2, Aras Publishing House, (Erbil: 2004(

Research in Kurdish:

1- Rashad Miran and Murad Hakim

Impact of Relocation Policy on Kurdish Urban and Rural Areas, Journal of Sulaimani University, (No. 14), (June 2004(

2- Adam Ramazan Mohammed

Kurds and the Region of the Euphrates Island, Zakho Center for Kurdish Research, (Zakho:

3- Omid Bahrami Nia

History of the Kurds of Jazira, by: Abdulrahim Ma'rafti, Tişk Project Publishing House, (B.Sh.C: 2009(

4- Murad Hakim

Characteristics of Kurdistan Migrants and Reasons for Migration, Tuzer Magazine, Volume 3, No. 3, (Spring 2020).

Research in Arabic:

1- Bu'moud, Mustafa, Ham al-Sharqawi, International Migration and its Social and Cultural Impact on Migrant Capture, (Vol. 1), Issue (7), [Journal of Research in Sciences Humanities and Knowledge,
2- Jamal al-Din, Jabbar Ali, Rafat Hatim Muslim, International Migration and its Impact on Iraq, No. (62), [Iraqi Academic Scientific Journal,
3- Jeddah, Arifi, Bublutha Hay, Human Migration Between the Factors of Gravity and Attraction, (Vol. 18), No. (2), [Proceedings of the University of Social Sciences and Humanities,
4- Hamid, Marwan Mohammed, Moeed Manfi Mohammed, Social Imprint of Foreign Migration, (Part 5), Number (28), [Court Magazine, Faculty of Girls Education, Anbar University,
5- Hassan, Ajil Hussein, Foreign Migration, No. 16, [Sulaimani University Magazine,
6- Al-Rais, Ahmad Mohammed Hisham, Information and Illegal Migration, [Al-Mu'tamr al-Ilmi al-Rab', Tanta University,

7- Fatima, Niza'i, Hashemi al-Tayyib, Zahira al-Hijrah al-Rifiyyah and its means of publication and effects, [Journal of Law and Humanities,